ISSN: 2454-5503
IMPACT FACTOR: 3.012(IIJIF)
(UGC Approved Journal No. 63716)

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

VOL. 3 NO. 6 Nov. 2017

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

SPECIAL ISSUE

On the Occasion of
UGC Sponsored One Day National Seminar On

IMPACT OF GLOBALIZATION ON RURAL INDIA

21st November, 2017

Guest Editors

Dr. Subhash K. Pawar
Mr. Vikas T. Adlok

ORGANIZED BY

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY
LATE DATTATRAYA PUSADKAR ARTS COLLEGE,
NANDGAON PETH, TQ. DIST. AMRAVATI (MS).

CamScanner से स्कैन किया

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 3.012 (IIJIF)

17	जागतिकीकरण आणि भारतीय श्रमबाजारपेठ	प्रा. स्वाती एम. उगेमुगे	153
18	जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. बळीराम प. अवचार	156
19	जागतिकीकरणाचा ग्रामिण समुदायावरील प्रभाव : एक समाजशस्त्रीय अध्ययन	प्रा. सविता महाजन	160
20	जागतिकीकरणाचा ग्रामिण समाजावरील प्रभाव : एक समाजशस्त्रीय अध्ययन	प्रा. जयश्री घुगे	164
21	ग्रामीण समाजजीवनावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव	प्रा. सागर बडगे	168
22	जागितिकीकरणाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावर होणारा परिणाम	डॉ. विजय नागरे	172
23	जागितिकीकरणाचा कृषी क्षेत्रावर पडलेला प्रभाव	प्रा. होमराज टी. रोठाड	176
24	जागतिकीकरणाचा भारतीय ग्रामीण सामाजिक जीवनावरील प्रभाव	प्रा. प्रदिप ल.अंबोरे	180
25	जागतिकीकरणाचा भारतीय शेती व्यवसायावर परिणाम	डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवार	182
26	जागतीकीकरणाचा ग्रामीण भारतावरील परिणाम	प्रा. अस्मिता आर. ठोंबरे	188
27	जागतिकीकरणाचे ग्रामीण समाज संरचनेवर होणाऱ्या परिणामाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ.सुधा मु. खडके (कढ्र)	191
28	जागतिकीकरण आणि जागतिक श्रमशक्ती	डॉ. स्वराली चं. कुलकर्णी	196
29	जागतिकरणाचा भारतीय शेतीवर प्रभाव	प्रा. मनोहर रा. चौधरी	200
30	जागतिकीकरण आणि ग्रामिण समाज	डॉ. बि. पि.उबाळे	204
31	जागतीकीकरणाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील परीणाम	प्रा.अनिल बि.वानखडे	207
32	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण जीवनावर प्रभाव	प्रा. दामोदर दुधे	209
33	जागतिकीकरण व भारतीय शेतीवरील परिणाम	प्रा.सुजाता आर.नाईक (गवई)	211
34	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण व आदिवासी कामगारावरील परिणाम : समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा नवा संदर्भ	डॉ. आनंद वनकर	216
35	जागतिकीकरणाचा भारतावरील प्रभाव - एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. अमरिष एस. गावंडे	220
36	जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील परीणाम	डॉ. सचिन ज. होले, डॉ. एस. एस. सोमवंशी	225
37	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण स्त्री	प्रा. पुरुषोत्तम आर. बांडे	228
38	जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम	प्रा. नंदकिशोर उ.राऊत	232
39	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण समाजावरील प्रभाव ...	डॉ. छाया नेम्मानीवार	236
40	जागतिकीकरण - ग्रामीण समाज जीवन	प्रा. दिपक सां.देशमाने	240
41	पर्यावरण-ह्रास व मानवी आरोग्य : एक ज्वलंत समस्या	प्रा. राजेश पां. मेश्राम	244
42	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण समाजावर पडलेला प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ.बी.एच.किर्दक	246
43	जागतिकीकरणाचे सामाजिक, व्यवसायिक व राजकीय घटकांना प्रभावीत करणारे घटक	प्रा. राजेश ब्राम्हणे	248
44	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण भागावर झालेल्या परिणामाचे अध्ययन	डॉ. विशाखा जगन्नाथ डेरे	251

CamScanner से स्कैन किया

Chronicle of Humanities and Cultural Studies
(UGC Approved Journal No. 63716)
ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 3.012 (IIJIF)

36.

जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील परीणाम

डॉ. सचिन ज. होले
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
नारायणराव राणा महाविद्यालय, बडनेरा
जि.अमरावती

डॉ. एस. एस. सोमवंशी
महात्मा ज्योतीबा फुले महाविद्यालय,
भातकुली. जि. अमरावती

प्रस्तावना :-

जागतिकीकरण ही संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणारी म्हणजेच जागतीक अर्थव्यवस्था निर्माण करणारी अशी प्रक्रिया आहे. जागतिकीकरण विशेषत: राष्ट्रा - राष्ट्रांतर्गत व्यापार, उद्योग, भांडवल व तंत्रज्ञानावरील निर्बंध दूर करून मूक्त व्यापाराची स्थापना या अर्थाने घेतली जाते. या प्रक्रियेमध्ये देशाची अर्थव्यवस्था ही जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडली जाते. त्यामुळे कोणत्याही देशातील उत्पादीत वस्तु जगात कोठेही विक्रीसाठी उपलब्ध होते.

जागतिकीकरण या संकल्पनेचा उद्‌य ही विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील महत्वपूर्ण घटना होय. ऑगस्ट १९४१ मध्ये दोस्त राष्ट्रांनी मांडलेल्या अटलांटीक सनदेत प्रथमत: या संकल्पनेचा उल्लेख सापडतो. जागतिकीकरणाचा विषय तसा खुप व्यापक आहे. भारतामध्ये ही संकल्पना रुजण्यासाठी विसाव्या शतकाचे शेवटचे दशक उजाडले. तत्कालीन भारताचे पंतप्रधान पी.व्ही. नरसिंमाराव यांनी १९९१ मध्ये नव्या आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केला व भारतात जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाचे वारे वाहु लागले. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला नवे वळण व नवी दिशा मिळाली आर्थिक अरिष्ठेतून बाहेर पडण्यासाठी भरताने 'जागतिक व्यापार संघटना' (WTO) च्या करारावर स्वाक्षरी केली. या नवीन आर्थिक प्रक्रियेच्या स्विकारामुळे शेती, उद्योग, व्यापार, बॅका,विमा कंपन्या, दळण - वळण व मूलभूत सुविधा यामध्ये अनेक व्यापक प्रकारचे रचनात्मक व संस्थात्मक बदल झाले. भारतीय दृष्टिकोनातुन पाहता जागतिकीकरणामुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत खुप मोठा बदल घडुन आला तो म्हणजे भारतीय समाजातून जात हा घटक कायमस्वरुपी गेला नसला तरी विज्ञान, तंत्रज्ञान व नविन आर्थिक धोरणाने जातीव्यवस्थेच्या गढाला सुरुंग लावून त्यांच्या भिंती मात्र सैल केल्या.

जागतिकीकरणाचा अर्थ :-

आंतराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या मते जागतिकीकरणस म्हणजे वस्तू, सेवा व आंतराष्ट्रीय भांडवल प्रवाह, अतिजलद व प्रसार पावणारे तंत्रज्ञान ह्यांचे वाढते प्रमाण. तसेच विविधता ह्यांच्या सहाने जगातील देशाचे सतत वाढते परस्परालबित्व होय. रुसी मोदी यांच्या व्याख्येनुसार जागतिकीकरण म्हणजे दुहेरी वाहतुक एक म्हणजे नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग करुन वाढलेली उत्पादकता व खुली स्पर्धा व दुसरे म्हणजे संपूर्ण जग ह्या एकाच बाजारपेठेत वस्तुंची विक्री करणे होय. याशिवाय जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी जगातील सर्व देशांनी आपआपल्या देशाच्या भौगोलिक सिमांचा विचार न करता जागतिक पातळीवर सर्व आर्थिक व्यवहार करुन सर्व देशाची एकच बाजारपेठ म्हणजे जागतिक बाजारपेठ निर्माण करणे, यालाच ' जागतिकीकरण ' असे म्हणतात.

जागतिकीकरणामध्ये मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला गेला. सर्वांना आयात - निर्यात व्यापार करण्याची समान संधी मिळाली. परस्परांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जात नाही. दुसरे म्हणजे परस्परावलंबीत्व वाढल्यामुळे राष्ट्रा- राष्ट्रांमध्ये ही स्पर्धा निर्माण झाली. विकसित व अविकसित राष्ट्रामध्ये ही स्पर्धा प्रामुख्याने निर्माण झाली. म्हणून अविकसित राष्ट्रांनी कृषी व कृषी व्यवसायाशी निगडीत इतर पुरक व्यवसायांमध्ये प्रगती करुन उत्पादन वाढविण्याचा ते प्रयत्न करत आहेत. म्हणूनच जागतिकीकरण म्हणजे सर्व क्षेत्रात असणारी तीव्र स्पर्धा होय.

CamScanner से स्कैन किया

जागतिकीकरण व भारतीय शेती :-

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. आजही भारतातील जवळ जवळ ७०% लोकसंख्या शेतीवर उदरनिर्वाह करते. प्रचीन काळापासून शेती व शेतीवर आधारित उद्योग हेच भारतीय अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख घटक राहिलेले आहेत. म्हणून भारतीय कृषीव्यवस्थेत झालेले कोणत्याही प्रकारचे अनूकुल किंवा प्रतिकुल बदल हे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर खोलवर परिणाम करतात. १९९१ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेत जागतिकीकरणाचा अंतर्भाव झाला आणि त्याचा भारतीय समाज, उद्योग, व्यापर, विज्ञान व तंत्रज्ञान, दळण - वळण व निशेषत: कृषीक्षेत्रावर विशेष प्रभाव पडला. जैवतंत्रज्ञान, वनस्पती व जीवशास्त्र खूप मोठया प्रमाणावर संशोधने झाली. कृषीक्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात उत्पादन देणाऱ्या पाले भाज्या व फळ झाडांच्या वाणांची निर्मिती करण्यात आली. अधिक दुध देणाऱ्या जनावरांच्या जाती विकसित करण्यात आल्या. त्यामुळे भारतीय कृषीव्यवस्थेचा विकासात भर पडली आहे.

जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवर झालेले अनुकूल परिणाम :-

१९९३ -९४ मध्ये भारत सरकाने केलेल्या पाहणीनुसार नविन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यामुळे भारतीय शेतीमालाची निर्यात वाढत असल्याचे दिसून आले. त्यामागील म्हणजे जागतिकीकरणामुळे विकसनशील देशांना शेतीव्यवस्थेत सुधारणा करुन निर्यातीमध्ये वाढ करण्याच्या विविध संधी उपलब्ध झाल्या. शेतकऱ्यांने कोणत्या प्रकारचे बि - बियाणे वापरावे? शेतीचे उत्पादन कशाप्रकारे वाढवावे? या संदर्भात निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य शेतकऱ्यांना जागतिकीकरणामुळे मिळाले. त्याचप्रकारे शेतकऱ्याला बि - बियाण्यांचा विक्रेता म्हणून काम करणे शक्य झाले. भारतात १७५ प्रकारची बी - बियाणे आहेत. त्याकरीता ९५ प्रकारच्या बी - बियाणे जातीवर भारतीय संशोधक अधिक उत्पादन देणारे वाण विकसित करण्यासाठी काक करत आहेत. त्यापेक्षाही आधुनिक काळात बी-बियाण्यांऐवजी उतीसंवर्धन हा प्रकार विकसित होत आहे. १९९६-९७ मध्ये ४६.०२६ क्विंटल उत्पादन होते ते १९९९-२००० मध्ये ५०.७९८ क्विंटल पर्यंत वाढले १९९६ ते २००० या कालखंडात बियाण्यांचे उत्पादन ७३.२७ लाख क्विंटलवरुन ९१ ला क्विंटलपर्यंत वाढले. उदारीकरणाच्या धोरणामुळे खतांच्या आयातीतही वेगाने वाढ होऊन १९८५ -८६ ते १९८९-९० या काळात वार्षिक खतांची आयात १११४ कोटी रुपयांवरुन १९९७ -९८ मध्ये ती ३७५५ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली. भारतीय शेतकऱ्यांना इतर विकसित देशाच्या तुलनेत खूप कमी म्हणजे १० % सबसिडी दिली जाते व मोठया प्रमाणात इतर देशांप्रमाणे शेतकऱ्यांना सबसिडी मिळावी म्ळणून ही ओरड होते. परंतु कमी सबसिडीचा फायदा भारतीय शेतकऱ्यालाच खूप मोठया प्रमाणात होणार आहे. कारण त्यामुळे शेती मालाच्या किंमती वाढून भारतीय शेतीमालाला चांगली किंमत मिळेल व इतर पूरक व्यवसायातून मिळालेल्या उत्पादनाची निर्यात ही १७.९% होतो तर १९९७-९८ मध्ये ती वाढून १८.८% पर्यत झाली. एकुणच जागतिकीकरणाचा परिणाम म्हणून भारतीय कृषी व औद्योगीक क्षेत्रात खुप बदल होऊन उत्पादन वाढून निर्यातीमध्ये ही लक्षणीय वाढ झाली आहे.

जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील प्रतिकूल परिणाम :-

जागतिकीकरणाचा सर्वात मोठा परिणाम म्हणजे भारतात बहुराष्ट्रीय कंपन्याचा शिरकाव होय. त्यामुळे शेतकऱ्यांना विक्रेता होण्याचा अधिकार मिळणार नाही. कारण ते तेवढया प्रमाणात भांडवल उभे करुन या कंपन्यांशी स्पर्धा करु शकत नाहीत. तसेच जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेली स्पर्धा ही भारतीय शेतकऱ्यांसाठी व भारतीय शेतीसाठी जिवघेणी ठरत आहे. कारण या स्पर्धेमुळे मोठया प्रमाणात रासायनिक खतांचा वापर होत असून त्यामुळे जमिनीचा पोत घसरुन क्षार व दलदल युक्त जमिनीचे प्रमाण वाढत आहे. दुसरे म्हणजे तुंटपुंजे भांडवल व अपूरे क्षेत्र यामुळे भारतीय शेतकरी मोठया प्रमाणात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापरही करु शकत नाही.त्याचा परिणाम म्हणजे अतिशय लक्षणीय उत्पादन वाढही दिसून येत नाही. तसेच आजही भारतीय शेतकरी हा अज्ञानीपणामुळे पारंपारिक पध्दतीनेच शेती करत आहे.

भारतीय शेतकऱ्यांना विकसित देशांशी स्पर्धा करणे अशयक आहे. विकसित देश शेतकऱ्यांना मोठया प्रमाणात अर्थसहाय्य देवून उत्पादन वाढवण्याचा प्रयत्न करतात. अमेरिकामध्ये ६५% तर, जपानमध्ये ५५% अर्थसहाय्य दिले जाते. त्यामुळे शेती उत्पादनाच्या किंमती कमी होऊन त्यांचा तोटा भारतीय शेतीला होत आहे. जागतिक व्यापार संघटनेने १९९९ च्या अहवालात सर्व देशांनी शेतीवरील अनुदान २० % पर्यंत कमी करावेत असे मत मांडले तो याचाच परिणाम होय.

जागतिक व्यापार संघटनेने दिलेल्या अहवालानुसार सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसाठी लागणाऱ्या धान्यांची खरेदी आणि व्यवस्थेंअंतर्गत धान्याची विक्री ही मुक्त बाजारभावाने करुन सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेला देण्यात येणार अर्थसहाय्य टप्प्या - टप्प्याने कमी करुन बंद करुन टाकावे. परंतु याचा परीणाम भाववाढीवर होऊन

CamScanner से स्कैन किया गया

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 3.012 (IIJIF)

विपरीत परिणाम होतील. जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात आल्याने एकप्रकारे कंत्राटी व्यवस्था निर्माण झाली आहे.

१९९१ मध्ये भारताने आर्थिक धोरण स्विकारल्यापासुन भारतीय राजकारणात मोठया प्रमाणात आर्थिक महाघोटाळ्यांमध्ये खुप वाढ झाली. मंत्र्यांद्वारे मोठया प्रशासकीय अधिकाऱ्यांशी संगणमताने नैसर्गिक साधन संपत्तीची महालुट सुरु केली. त्याचा परिणाम म्हणून गेल्या १५ वर्षात दोन लाखापेक्षा अधिक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. भारतीय इतिहासात अशा प्रकारची घटना घडल्याचा कोठेही पुरावा मिळत नाही. जागतिकीकरणाचा भारतावर व भारतीय कृषीव्यवस्थेवर झालेला सर्वात मोठा प्रतिकूल परिणाम म्हणता येईल. शेती करणे परवडत नसल्यामुळे शेतकरी आत्महत्येचे मार्ग चोखाळत आहेत. खरे म्हणजे जागतिकीकरण व खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेत राज्यव्यवस्था कल्याणकारी चेहरा काळवंडला जात आहे व त्याचा परिणाम अर्थ व कृषीव्यवस्थेवर खोलवर दिसत आहे.

निष्कर्ष :-

हरित क्रांतीने भारतीय उत्पादनव्यवस्थेत बदल करुन अधिक उत्पादन करणारे वाण विकसित केले गेल्याने उत्पादनात भरघोस वाढ झाली. जागतिकीरणामुळे भारतीय अर्थ व कृषीव्यवस्थेत त्यापेक्षाही व्यापक परिणाम होऊन कमी क्षेत्रात उत्पादनाच्या वाढीबरोबरच निर्यातीमध्ये ही लक्षणीय वाढ झाली. शेतीबरोबरच शेती आधारीत पूरक व्यवसायांमध्ये वाढ झाली. शेतकऱ्यांना स्वत:च्या मर्जीप्रमाणे लागवड करण्याचे व उत्पादन घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले. एकूणच सर्व क्षेत्रांत विकास दिसून येत असला तरी, जागतिकीकरणामुळे श्रीमंत, गरीब, विस्थापित जीवन, विषमता, हिंसाचार व त्या माध्यमातून विविध समस्या उद्‌भवत आहेत. या सर्व बाबींसाठी जागतिकीकरण सर्वस्वी जबाबदार नसले तरी तो जागतिकीकरण प्रक्रियेपासूनचव उद्‌भलेला दुर्गण आहे. मुळात कोणतीही व्यवस्था वाईट, चुकीची नसते तर समाजमन विकृत बनले की व्यवस्थेचेही विकृतीकरण होण्यास फार काळ लागत नाही. तसेच जागतिकीकरणाबाबत काहिसे सांगत येईल. कारण जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळेच जग एकमेकांशी बांधले गेले, जवळ आले व इतर देशातील लोक व तेथील विज्ञान व तंत्रज्ञान दुसऱ्या देशांना अवगत होणे शक्य आहे .

संदर्भ :-

१) रुद्र, दत्त सुदरम, 'भारतीय अर्थव्यवस्था ' नई दिल्ली.
२) योजना मासिक ' जागतिकीकरण आणि भारतीय शेतीपुढील आव्हाने ', जानेवारी - २०१०
३) संपा.राराविकर, ' यशवंत गोडबोले वि.ज. बर्जेस, जॉन्सन, ' डायमंड अर्थशास्त्र कोश,' डायमंड पब्लिकेशन पुणे -२००८
४) पंडित, नलिनी, ' जागतिकीकरण आणि भारत 'लोकवाङमय गृह, मुंबई -२००३
५) शिंदे, एन, 'अर्थसंवाद', खंड -२७, अंक -२, जुलै - सप्टेंबर -२००३
६) टकले, एस.आर., 'कृषी अर्थशास्त्र'
७) खदिवाले, श्रीनिवास ' महाराष्ट्रातील शेती - एक दुर्लक्षित प्रश्न ' किसान सभा, २०१०
८) ' समाजप्रबोधन पत्रिका ', २००३
९) जरांडे जगन, ' जागतिकीकरण व भारतासमोरील आव्हाने'

❑❑❑

CamScanner से स्कैन किया

ISSN : 2278-9308

Sanshodhan Samiksha

Humanities, Social Sciences, Commerce,
Education, Law and Language
Monthly Peer Reviewed International Research Journal

Special Issue July- 2017

Chief Editor - Prof. Virag S. Gawande
Editor - Dr. Sanjay J. Kothari
Editor - Dr. Dinesh W.Nichit

- PUBLISHED BY -

AADHAR SOCIAL RESEARCH & DEVELOPMENT TRAINING INSTITUTE, AMRAVATI, MS.

CamScanner से स्कैन किया

17	डॉ. लता पवार	'जू' नावडत्या भारतीय स्त्री जीवनाचे 'दस्तऐवज'	83
18	प्रा. विजय एम. पुबळे	भारतातील समाजातील स्वयंसेवी संस्थांचे कार्यक्षेत्र आणि विकासातील भूमिका	88
19	प्रा. संजीव वि. भुयार	भारताच्या बदलत्या राजकीय नकाशाचे ऐतिहासिक अध्ययन	97
20	प्रा.चांगदेव केशवराव भाजीखाये	शेतीचे व्यवस्थापन व शेतक-यांच्या आत्महत्या	104
21	प्रा. मधुकर खंडू पवार	सत्यशोधक अण्णासाहेब लट्ठे	111
22	डॉ. सचिन जगन्नाथ होले	अमरावती शहरातील नागरी कुटुंब संस्थेमधील तांत्रिक परिवर्तनाचे अध्ययन	115
23	डॉ. ओ.जी. वानखडे	१००० व ५०० रु.च्या नोटा चलनातून बाद केल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम	119
24	प्रा. नंदकिशोर प्रेमचंद सिंगाडे	बचतगटांसाठी मार्केटींग - शोध बाजारपेठेचा	122
25	प्रा. कु. शीला सोमनाथ कापसे	डॉ. आंबेडकर यांचे शेतीसंबंधीचे विचार व योगदान	126

CamScanner से स्कैन किया गया

ISSN - 2278-9308

अमरावती शहरातील नागरी कुटुंब संस्थेमधील तांत्रिक परिवर्तनाचे अध्ययन

डॉ. सचिन जगन्नाथ होले
विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र, नारायणराव राणा महाविद्यालय, बडनेरा

प्रस्तावना :-

भारतीय समाजातील बदलती परिस्थिती लक्षात घेण्यासाठी निरनिराळयासांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय बदलांची नोंद घ्यावीच लागेल. हल्लीच्या काळात तर हे काम अधिकच गुंतागुंतीचे झालेले आहे; कारण या बदलांचे मापदंड ठरविण्यासाठी निरनिराळया, परस्परविरोधी विचारप्रणाली अस्तित्वात आलेल्या आहेत. निरनिराळया जाती, जमाती, अल्पसंख्याक जमाती यांच्यामध्ये अत्यंत संकुचित असे सांस्कृतिक स्व–भान निर्माण झालेले आहे. सामाजीकरणावर राजकारणाची छाया पडू लागली आहे; त्यामुळे वैध असे सामाजिक परिवर्तन टिपणे कठीण झाले आहे; तरीही एखाद्याने ते समजून घ्यायचेच ठरवले तर त्याला अनेक भावनांना सामोरे जावे लागेल. भारतीय समाजाचे लोकशाही राष्ट्रात रूपांतर हे अनेक उद्दिष्टांवर आधारित आहे. यांमध्ये लोकांना सामाजिक न्याय मिळवून देणे, आर्थिक सुरक्षा पुरविणे, निरनिराळया जाती–धर्मांमध्ये सलोख्याचे संबंध निर्माण करणे, सांस्कृतिक देवाणघेवाण घडवून आणणे, यांचा समावेश होतो. याचाच अर्थ, नागरिकांना अधिक दर्जेदार आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक संधी मिळवून देऊन त्यांना नागरिकत्वाचे हक्क मिळवून देणे व कर्तव्यपालनास प्रवृत्त करणे असा होऊ शकतो.

भारतातील सांस्कृतिक परिवर्तनावर पुरोगामी व प्रतिगामी अशा दोन्ही प्रभावांचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते. लोकांच्या मनावरील व अभिव्यक्ती वरील वाढता धार्मिक पगडा हे पूर्वपदावर येण्याचेच संकेत देतात. धार्मिकतेच्या प्रभावाने लोकांचे संपूर्ण आयुष्य वेढलेले दिसते. सर्व राजकीय नेते, निगम कार्यकारी अधिकारी, व्यवसायिक व भांडवलशाह असे सर्वजण धार्मिकतेला समप्रमाणात आश्रय देतात. शास्त्र व तंत्रज्ञानाच्या अभ्यासाने देखील लोकांच्या खाजगी व सार्वजनिक जीवनातील धार्मिकतेची जागा घेतलेली दिसत नाही. उलट लोकांनी एक वेगळाच 'दुहेरी बाणा' जपलेला दिसतो. शास्त्र व तंत्रज्ञान क्षेत्रात कार्य करणारे अनेक व्यवसायिक आपआपल्या कार्यक्षत्रात वास्तववादी, शास्त्रीय मूल्ये जोपासतात; तर मूळ आयुष्याच्या गाभ्यात मात्र धार्मिक मूल्ये जोपासतात. कुटुंब, जाती, स्नेहसंस्था या सामाजिक आयुष्यात देखील हेच आढळते. साधनभूत स्वरूपाच्या काही परंपरागत मूल्यांची जागा नवीन साधनभूत अशा शास्त्रीय व तंत्रज्ञानविषयक मूल्यांनी घेतलेली दिसते. आरोग्य, अन्न, पोषण, वाहतूक व संपर्क या साधनभूत व्यवसायांमध्ये वरील बाब नजरेस येते. आधुनिक वैद्यकशास्त्र, नवनवीन प्रकारचे अन्न–तंत्रज्ञान या क्षेत्रांनी माहितीच्या व संपर्काच्या नवीन पद्धतींना आपले केले आहे. निवडणुकांचे राजकारण नवीन व्यवस्थापकीय रचना आणि शास्त्र व तंत्रज्ञान विषयक संस्थापक यांनी आधुनिक मूल्यांशी आपली बांधीलकी जपलेली आहे. सामाजिक आणि सांस्कृतिक आधुनिकीकरणाची नवीन मूल्ये जपणाऱ्या व आत्मसात करणाऱ्या पारंपारिक मूल्यांचे व संस्थांचे पूर्वस्थिती प्राप्त करण्याचेच हे संकेत आहेत. भारतीय समाजाची रचना ही मूलतः अनेकतावादी आहे व तिच्या सर्व प्रवाहांना आपली अशी स्वायत्तता आहे. ज्या वेळी भारत पाश्चिमात्य देशांच्या प्रभावाखाली होता तेव्हाच सांस्कृतिक आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेला सुरूवात झाली होती. स्वातंत्र्यानंतर ही प्रक्रिया अधिकच सर्वसमावेशक बनली. सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक संस्थांमध्ये लोक मोठया प्रमाणात सहभागी होऊ लागले. आधुनिक जीवनशैली अनेकांनी लीलया आत्मसात केली. लोकांच्या राजकीय जाणिवा वाढल्या व प्रत्येकाने आपली स्व–प्रतिमा जपली. आधुनिकीकरणामुळे समाजाची रचना बदलण्यास जेव्हा खऱ्या अर्थाने सुरूवात झाली तेव्हा काही मूल्ये जपली गेली; तर बऱ्याच मूल्यांचा ऱ्हास झाला. सूडभावना, जातीयवाद, वसाहतवाद, समूहवाद व प्रांतवाद ही या प्रगतीमुळे बाहेर पडलेली काही अपमूल्ये आहेत.

आजच्या भारतीय समाजामध्ये जे सांस्कृतिक परिवर्तन घडून येत आहेत, त्यांच्या–विषयीदेखील अनेक मतमतांतरे आहेत. ग्रामीण व नागरी सामाजिक यंत्रणांमध्ये आर्थिक व सामाजिक आधुनिकीकरणाची प्रबळ इच्छा निर्माण झालेली आहे; त्यामुळे क्रयसंपादन, संधिसाधू उपयुक्ततावाद, सूडभावना, वसाहतवाद व मूलतत्ववाद ही मूल्येवैध ठरू पाहात आहेत. गेल्या चाळीस वर्षात भारतीय समाजात जे परिवर्तन घडले त्यांचा हा परिणाम आहे. ग्रामीण विकासामुळे हरितक्रांती घडून आली तर नागरी विकासामुळे उद्योजकता व व्यवसायिकता वाढीस लागली; यामुळे स्वतंत्र व बहुसमावेशक, बहुभाषिक, बहुरंगी अशा आधुनिक मूल्यांची जागा अत्यंत संकुचित अशा उपयुक्ततावादाने घेतली.

CamScanner से स्कैन किया ...

ISSN - 2278-9308

'उपयुक्तता आहे तोपर्यंत वापरा व उपयुक्तता संपल्यावर फेकून द्या' हे तत्व सर्वच बाबतीत अंगीकारले जावू लागले. आर्थिक व सामाजिक विकासामध्ये सुस्पष्ट विचारांचा अभाव असल्याने हे घडले. समाजवादी लोकशाही परिवर्तन घडतांना जाणवणाऱ्या ह्या अपरिहार्य वेदना असाव्यात.

अमरावती शहर हे वाढत्या औद्योगीकरणामुळे व नविन तयार झालेल्या सोयी–सुविधा जसे मेन बायपास व उड्डाणपूलामुळे ओळखले जाते. अमरावती शहरातील हा मुख्य रस्ता पंचवटी हे राहटगाव व राहाटगाव पासून तर अकोला शहर असा जोडण्यात आला आहे. या आंतरराष्ट्रीय मुख्य रस्त्यावरून दिवसरात्र माल वाहतूक चालते. त्याचप्रमाणे अमरावती शहर एकात्मिक रस्ते विकास प्रकल्पांतर्गत उड्डाणपूल बांधण्यात आलेले आहेत. अमरावती शहराचा पाया सूधारण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र शासनाने 114 कोटीचा प्रकल्प मंजूर केला आहे. या प्रकल्पात अमरावती शहरातील 30 रस्त्याचे रूंदिकरण व मजबूतीकरण, 15 चौकांचे सौंदर्यीकरण, 18.30 किलोमीटर लांबीचा अकोली वळणमार्ग, जयस्तंभ चौक, श्याम चौक, राजकमल पंचवटी व बडनेरा येथील रेल्वे उड्डाणपूलाचे रूंदीकरण कामांचा या प्रकल्पात समावेश आहे.

उद्दिष्टे :–

- अमरावती शहरातील नागरी कुटुंब संस्थेमधील तांत्रिक परिवर्तनाचे अध्ययन करणे.
- अमरावती शहरातील नागरी कुटुंब संस्थेमधील तांत्रिक परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या घटकांचा शोध घेणे.
- अमरावती शहरातील नागरी कुटुंब संस्थेमधील तांत्रिक परिवर्तनाच्या गती विषयी अध्ययन करणे.

संशोधनाचे महत्व :– सदर संशोधन हे पुढील बाबींच्या अनुषंगाने महत्वपूर्ण आहे.

2) अमरावती शहरातील नागरी समाजात तांत्रिक परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या घटकाविषयी सविस्तर माहिती प्राप्त झाली.
3) अमरावती शहरातील नागरी समाजातील तांत्रिक परिवर्तनाच्या गती विषयी माहिती प्राप्त झाली.
4) अमरावती शहरातील नागरी समाजातील तांत्रिक परिवर्तनामुळे त्यांना कोणते फायदे वा तोटे झाले या विषयी माहिती प्राप्त झाली.

नागरी समाज : एक असा विविधतापूर्ण व प्रगत जो औद्योगिकीकरणामुळे निर्माण झाला असून ज्यामध्ये विविध संस्कृतीचे लोक एकत्र राहतात.

परिवर्तन : परिवर्तन म्हणजे एका अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत जाण्याची घटना. उदा. सामाजिक परिवर्तन, ज्यामध्ये समाजातील विविध घटकांमध्ये अमुलाग्र बदत होत असतो.

अमरावती शहर : महाराष्ट्राच्या विदर्भ या भागातील दुसरे सर्वात मोठे शहर.

कुटुंब : मॅक आयव्हर आणि पेज यांच्या मते, "संतानोत्पत्ती आणि बालसंगोपन ही कार्य करण्यासाठी पर्याप्तपणे निश्चित व दीर्घकाळ टिकणाऱ्या लैंगिक संबंधावर आधारलेला समूह म्हणजे कुटुंब होय"

तंत्रज्ञानासंबंधी झालेला बदल

- तंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणेमुळे नित्यउपयोगी उपकरणांची हाताळणी
- तंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणेमुळे उपकरणांचे दर
- तंत्रज्ञान विकासामुळेशहरी नागरिकांच्या कार्यक्षमतेत झालेला बदल
- तंत्रज्ञान विकासामुळे वेळेची बचत

अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना शहरात तंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणेमुळे नित्यउपयोगी उपकरण हाताळणे सोपे झाले या विधानासंबंधी माहिती दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनूसार असे निदर्शनास येते की, अध्ययन क्षेत्रातील 66.4प्रतिशत अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना शहरात तंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणेमुळे नित्यउपयोगी उपकरण हाताळणे सोपे झाले असून अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना शहरात तंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणेमुळे नित्यउपयोगी उपकरण हाताळणे सोपे नाही ही प्रतिक्रिया देणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रतिशत प्रमाण 17.2 प्रतिशत असल्याचे निदर्शनास आले तर अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना शहरात तंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणेमुळे नित्यउपयोगी उपकरण हाताळणे सोपे झाले या विधानासंबंधी सांगता येत नाही ही प्रतिक्रिया देणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रतिशत प्रमाण 16.4प्रतिशत

CamScanner से स्कैन किया

असल्याचे आढळले. सांख्यिकीय विश्लेषणातून प्राप्त परिणामांवरून असे आढळते की, अमरावती शहरातील बहुतांश नागरिकांना शहरात तंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणेमुळे नित्यउपयोगी उपकरण हाताळणे सोपे झाले. अध्ययनातून प्राप्त परिणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अमरावती शहरातील बहुतांश (66.4:) नागरिकांना तंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणांमुळे नित्योपयोगी उपकरण हाताळणे सोपे झाले.

अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना शहराततंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणेमुळे नित्योपयोगी उपकरणांचे दर स्वस्त झालेया विधानासंबंधी माहिती दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनूसार असे निदर्शनास येते की, अध्ययन क्षेत्रातील 56.6 प्रतिशत अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना शहराततंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणेमुळे नित्यउपयोगी उपकरणांचे दर स्वस्त असून अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना शहराततंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणेमुळे नित्यउपयोगी उपकरणांचे दर स्वस्त नाही ही प्रतिक्रिया देणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रतिशत प्रमाण 18 प्रतिशत असल्याचे निदर्शनास आले तर अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना शहराततंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणेमुळे नित्यउपयोगी उपकरणांचे दर स्वस्त झाले या विधानासंबंधी सांगता येत नाही ही प्रतिक्रिया देणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रतिशत प्रमाण 25.4 प्रतिशत असल्याचे आढळले. सांख्यिकीय विश्लेषणातून प्राप्त परिणामांवरून असे आढळते की, अमरावती शहरातील बहुतांश नागरिकांना शहरात तंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणेमुळे नित्योपयोगी उपकरणांचे दर स्वस्त झाले. अध्ययनातून प्राप्त परिणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अमरावती शहरातील बहुतांश (56.6:) नागरिकांच्या मते शहरात तंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणेमुळे नित्योपयोगी उपकरणांचे दर स्वस्त झाले.

अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना तंत्रज्ञान विकासामुळे शहरी नागरिकांची कार्यक्षमता वाढली या विधानासंबंधी माहिती दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनूसार असे निदर्शनास येते की, अध्ययन क्षेत्रातील 71.3 प्रतिशत अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना तंत्रज्ञान विकासामुळेशहरी नागरिकांची कार्यक्षमता वाढली असून अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना तंत्रज्ञान विकासामुळे शहरी नागरिकांची कार्यक्षमता वाढली नाही ही प्रतिक्रिया देणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रतिशत प्रमाण 23 प्रतिशत असल्याचे निदर्शनास आले तर अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना तंत्रज्ञान विकासामुळे शहरी नागरिकांची कार्यक्षमता वाढलीया विधानासंबंधी सांगता येत नाही ही प्रतिक्रिया देणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रतिशत प्रमाण 5.7 प्रतिशत असल्याचे आढळले. सांख्यिकीय विश्लेषणातून प्राप्त परिणामांवरून असे आढळते की, अमरावती शहरातील बहुतांश नागरिकांना तंत्रज्ञान विकासामुळे शहरी नागरिकांची कार्यक्षमता वाढली. अध्ययनातून प्राप्त परिणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, तंत्रज्ञान विकासामुळे अमरावती शहरातील बहुतांश (71.3:) नागरिकांची कार्यक्षमता वाढली.

अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना तंत्रज्ञान विकासामुळे वेळेची बचत झाली या विधानासंबंधी माहिती दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनूसार असे निदर्शनास येते की, अध्ययन क्षेत्रातील 67.6 प्रतिशत अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना तंत्रज्ञान विकासामुळे वेळेची बचत झाली असून अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना तंत्रज्ञान विकासामुळे वेळेची बचत झाली नाही ही प्रतिक्रिया देणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रतिशत प्रमाण 29.5 प्रतिशत असल्याचे निदर्शनास आले तर अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांना तंत्रज्ञान विकासामुळे वेळेची बचत झालीया विधानासंबंधी सांगता येत नाही ही प्रतिक्रिया देणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रतिशत प्रमाण 2.9 प्रतिशत असल्याचे आढळले. सांख्यिकीय विश्लेषणातून प्राप्त परिणामांवरून असे आढळते की, अमरावती शहरातील बहुतांश नागरिकांना तंत्रज्ञान विकासामुळे वेळेची बचत झाली. अध्ययनातून प्राप्त परिणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, तंत्रज्ञान विकासामुळे अमरावती शहरातील बहुतांश (67. 6:) नागरिकांच्या वेळेची बचत झाली.

अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांच्या शहरात माहिती संसाधनाच्या उपलब्धतेसंबंधी माहिती दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनूसार असे निदर्शनास येते की, अध्ययन क्षेत्रातील 75.4प्रतिशत अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांच्या शहरात माहिती संसाधनांची उपलब्धता मुबलक प्रमाणातवाढली असून अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांच्या शहरात माहिती संसाधनांची उपलब्धता अल्प प्रमाणात वाढली आहे ही प्रतिक्रिया देणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रतिशत प्रमाण 21.7 प्रतिशत असल्याचे निदर्शनास आले तर अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांच्या शहरात माहिती संसाधनांच्या उपलब्धतेतबदल झाला नाही ही प्रतिक्रिया देणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रतिशत प्रमाण 2.9प्रतिशत असल्याचे आढळले. सांख्यिकीय विश्लेषणातून प्राप्त परिणामांवरून असे आढळते की, अमरावती शहरातील बहुतांश नागरिकांच्या शहरात

CamScanner से स्कैन किया

ISSN - 2278-9308

माहिती संसाधनांची उपलब्धता मुबलक प्रमाणात वाढली. अध्ययनातून प्राप्त परिणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, तंत्रज्ञान विकासामुळे अमरावती शहरातील बहुतांश (75.4:) नागरिकांच्या मते शहरात माहिती संसाधनांची उपलब्धता मुबलक प्रमाणात वाढली.

तंत्रज्ञान घटक : अध्ययनातून प्राप्त परिणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अमरावती शहरातील बहुतांश (66.4:) नागरिकांना तंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणांमुळे नित्योपयोगी उपकरण हाताळणे सोपे झाले. (56.6:) नागरिकांच्या मते शहरात तंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणेमुळे नित्योपयोगी उपकरणांचे दर स्वस्त झाले. तंत्रज्ञान विकासामुळे अमरावती शहरातील बहुतांश (71.3:) नागरिकांची कार्यक्षमता वाढली. तंत्रज्ञान विकासामुळे अमरावती शहरातील बहुतांश (67.6:) नागरिकांच्या वेळेची बचत झाली. तसेच अमरावती शहरातील बहुतांश (75.4:) नागरिकांच्या मते शहरात माहिती संसाधनांची उपलब्धता मुबलक प्रमाणात वाढली.

संदर्भसूची :–

- ✓ बोबडे प्र., "भारतीय समाजरचना", श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 1988
- ✓ बोबडे, प्र., "भारतीय समाज रचना पारंपरीक व आधुनिक" , प्रकाशक–मंगेश प्रकाशन नागपूर, पाचवी आवृत्ती 1994.
- ✓ दास्ताने, सं., "महाराष्ट्र 2006", प्रकाशक–दास्ताने कंपनी पुणे, 25 वी आवृत्ती 2005.
- ✓ कायदे पाटील, गं. वि., "संशोधन पध्दती", चैतन्य पब्लिकेशनस नासिक, 13, 2004.
- ✓ महाले सं., कर्डिले व., "संशोधन पद्धती, संशोधनात सांख्यिकी तंत्राचे उपयोजन", प्रकाशक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक (2002)

CamScanner से स्कैन किया

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNITIONIL RESEIRCH FELLOWS ISSOCIITION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

May -2019

SPECIAL ISSUE-CLXXXV

EMERGING TRENDS IN HUMANITIES & COMMERCE

Executive Editor:
Prof. Virag S. Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Prof.Dr.Sanjay J. Kothari
Hod & Assistant Professor,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist.Amravati [M.S.]

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar.
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

CamScanner से स्कैन किया

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	बेरोजगारी दूर करण्यामध्ये रोजगार हमी योजनेची भूमिका	प्रा. डॉ. नरेंद्र श्रीधर बागडे	6
2	कृषीविषयक वित्तीय समस्या : आर्थिकदृष्ट्या चिकित्सक अध्ययन	कु. वैशाली डोकरीमारे	10
3	माध्यमिक स्तरावर अभ्यासात मागे पडलेल्या विद्यार्थ्यांनी शिक्षणाविषयक मानसिकता व अभ्यासात मागे पडण्याची कारणे शोधून त्यावरील उपयोजना.	सौ. प्रतिभा गंगाधर टापरे	20
4	पं. मनोहर कसलीकर यांचा उपशास्त्रीय गायकीतील सौंदर्य विचार	स्मिता प्रभाकर देशमुख	26
5	युगवाणी' या नियतकालिकाची संकल्पना, धोरण व वैशिष्ट्ये	डॉ. स्वप्निल चंद्रशेखर देशमुख	29
6	'अंधायुग' का आधुनिक संदर्भ	डॉ. तीर्थराज राय	32
7	महिला शेतकरी आत्महत्या अर्थव्यवस्थेला शाप — एक चिंतन	प्रा. डॉ. निना साधुजी चवरे	36
8	स्त्री–पुरूष असमानतेची समस्या	डॉ. सचिन होले	41
9	मराठी वाड:मयीन साहित्य प्रवाह	छाया सवडतकर	45
10	डॉ. विवेकी राय कृत हिंदी उपन्यास : "नमामी ग्रामम्"	डॉ. एम. ए. काजी	50
11	बालगृहातील एक पालक, द्विपालक, अनाथ आणि अन्य किशोरवीन मुलींच्या संवेगात्मक अस्थिरता, संवेगात्मक परागमन, सामाजिक असमायोजन, परावलंबन, लवचीकता व परिस्थितीशी जुळवून घेणे आणि संवेगात्मक परिपक्वतेचे तुलनात्मक अध्ययन	डॉ. अनुरागीणी रमेशराव बोके	52
12	मोगलकालीन लष्करातील मनसबदारी पध्दत — एक अभ्यास	प्रा. योगेश मारोती करवाडे	56
13	वित्तीय गुंतवणूक प्रणालीतील प्रत्यक्ष विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचा सहभाग एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. डॉ. जयंत एम. बनसोड	60
14	आधुनिक स्त्री आणि स्वयंरोजगार	डॉ. अनिता जिवतोडे (टेकाडे)	65
15	बालश्रमिकांच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक समस्याचे अध्ययन	प्रा.श्रीहरी मा.सानप	68
16	ग्रामिण भागातील शिक्षणाविषयी जागृती व गळतीचे कारणे	डॉ. एस.जी. भांगडीया	73
17	ब्रिटिशकालिन भारतीय संस्थानातील शैक्षणिक व्यवस्था	डॉ. शितल पंचीकर	78

CamScanner से स्कैन किया

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
May 2019

स्त्री–पुरूष असमानतेची समस्या

डॉ. सचिन होले
(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख) नारायणराव राणा महाविद्यालय, बडनेरा

प्रस्तावना :–

भारतीय इतिहासाच्या कुठल्याही वळणावर नजर टाकली तरी आपल्याला सामर्थ्यवान, धैर्यवान व बुध्दिमान स्त्रियांची उदाहरणे दिसतात. उदा. वैदिक काळातील– द्रौपदी, सीता, गार्गी, मैत्रेयी, प्रसिध्द गणिततज्ञ लीलावती, मध्ययुगातील बंडखोर संत मीरा, जनाबाई, महदंबा, झुंझार लढवय्या राजकर्त्या अहिल्याबाई होळकर, झाशीवाली लक्ष्मीबाई, सुलताना रझिया, राणी दुर्गावती इ. हे सर्व मान्य केले तरीही कर्तृत्ववान स्त्रियांची ही अपवादात्मक उदाहरणे होय, असेच म्हणावे लागते. कारण भारतीय समाजातील बहुतांश स्त्रियांना शिक्षण घेण्याची संधी नाकारण्यात आली होती. विधवांना पुनर्विवाहाचा अधिकार नाकारण्यात आला होता. विधुरांच्या पुनर्विवाह हक्काला मात्र समाजाची मान्यता होती. ही उदाहरणे भारतीय समाजात स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीची संधी नाकारण्यात आली होती हेच दर्शवितात लिंगाधिष्ठित असमानता हा प्राचीन व मध्ययुगीन काळाचा वारसा होय असे म्हणावे लागते.

स्त्री–पुरूष असमानेची समस्या भारतीय समाजात आहे आणि अन्य समाजांमध्ये नाही, असा समज करून घेणे चुकीचे ठरते. अमेरिकन समाजाचे अध्ययन करणारे अभ्यासक नमूद करतात की, तेथे अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीसाठी स्त्री उमेदवार असल्यास असंख्य पुरूष मतदार मतदान करण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होणार नाहीत. १५० वर्षाच्या प्रदीर्घ कालखंडात अमेरिकन अध्यक्षपदातील एकही स्त्रीला राजकीय पक्षांनी उमेदवार म्हणून पाठिंबा दिलेला नाही. ही पार्श्वभुमी लक्षात घेतल्यास अभ्यासकांच्या निष्कर्षातील वास्तव स्पष्ट होते. पुरूष डॉक्टरांच्या तुलनेत महिला डॉक्टरांची संख्या रशियामध्ये अधीक आहे. असे असूनही अमेरिका अथवा अन्य प्रगत देशांमधील पुरूष डॉक्टरांएवढा मानसन्मान व प्रतिष्ठा रशियातील महिला डॉक्टरांना मिळत नाही. म्हणून लिंगाधिष्ठित असमानतेची समस्या ही समाज संरनेतून निर्माण झालेली समस्या आहे असे म्हणता येते.

लिंग :– जिवशास्त्रीय व सामाजिक संकल्पना :–

इंग्रजी भाषेत लिंग या शब्दासाठी मैगव ळमदकमत हे दोन पर्यायी शब्द आहेत मैहा शब्द जीवशास्त्रीयदृष्टया वापरला जातो तर ळमदकमत हा शब्द सामाजीकरणाच्या संदर्भात वापरला जातो. उदा. स्त्रीच्या जातीत जन्माला आल्यामुळे एखाद्या व्यक्तीचे लिंग स्त्रीलींग असे आपण म्हणतो. लिंग हा गुणविशेष निसर्गदत आहे, असा लिंग या संज्ञेचा जीवशास्त्रीय अर्थ आहे.

ती व्यक्ती जन्मल्यापासून वाढ होताना सामाजीकरणच्या प्रक्रियेत समाजाला अपेक्षित असणारे बाईपणा चे गुण आत्मसात करते. उदा. मुलाने मुळमुळ रडू नये हे त्याला शिकविले जाते. लज्जाशीलतेचा गुण मुलीमध्ये विकसित केला जाते. चालताना पावलांचा फारसा आवाज होणार नाही ही बाब मुलीने आत्मसात करावी अशी समाजाची अपेक्षा असते. पावलांच्या आवाजाने घरातील लक्ष्मी निघून जाते असे मुलींच्या मनावर बिबविले जाते. अशा प्रकारे सामाजीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये लहान मुलांच्या वर्तनक्रियाना श्पुरूषीश पणा आणि श्बायकीश पणाच्या रूढ साच्यात बसविण्याचा प्रयत्न केला जातो. मुलीना दुबळ्या सहनशील होण्यास शिकविले जाते. मुलांना आक्रमण व अधिकार गाजवणारा होण्यासाठी उत्तेजन दिले जाते.

CamScanner से स्कैन किया

ISSN : 2348-7143
May 2019

पुरूषपणा व बायकीपणा ठरविण्याचे निकष सर्वच समाजांमध्ये काळाच्या ओघात उत्क्रांत झाले. या निकषांच्या आधारेच व्यक्तीच्या वर्तनक्रिया तपासून पाहिल्या जातात. या तपासणीचे निष्कर्ष सांगण्यासाठी पुरूष व स्त्री या संज्ञांचा उपयोग केला जातो. यावरून पुरूष व स्त्री या संकल्पनामध्ये सामाजिक आशय अंतर्भूत आहे हे स्पष्ट होते.

ऐतिहासीक प्रवाह :—

- ऋग्वेद :— परिपक्व झाल्यानंतर लग्नाला मान्यता असून पती निवडण्याचे स्वांतत्र्य होते.
- वैदिक काळ :— स्त्रीयांना समान दर्जा व समान अधिकार होता.
- मनुस्मृती :— मनुस्मृतीपासून स्त्रीयांच्या दर्जेला उतरती कळ लागली.
- मुस्लीम काळ :— बाबर आणि मुगल साम्राज्यात महिलांवर मोठ्या प्रमाणात लैंगिक अत्याचार झाले.
- सहाव्या शतकापासून बालविवाहाची प्रथा सुरू झाली.
- महाभारतामध्ये देखील डावामध्ये द्रौपदीवर अत्याचार करण्यात आला आहे.
- रामायाणामध्ये सुध्दा सीतेचे अपहरण हे लैंगिक अत्याचार दर्शवते.
- मुस्लीम धर्मामध्ये ही पडदापध्दतीच्या अनुषंगाने महिलांचे शोषण झालेली आहे.
- दक्षिण भारतामध्ये ब्रिटीशकाळात मोठ्याप्रमाणात देवदासी प्रथा होती नंतर देवदासीचाच उपयोग लैंगिक अत्याचार करण्याकरीता होवू लागला.
- सतीप्रथा
- इश्वरचंद विद्यासागर यांनी १८५६ मध्ये विधवापुर्नविवाह कायदा करण्यास ब्रिटिशांना भाग पाडले.
- सद्यास्थितीत तृतीयपंथाच्या लैंगिक समस्या व त्याचे मनोसामाजिक प्रश्न मोठया प्रमाणात आहेत.

स्त्री—पुरूष असमानतेमधील विचारधारा :—

लिंग हा गुणविशेष निसर्गदत आहे. म्हणून जैविकीय दृष्टीने स्त्री व पुरूष समान आहेत असे म्हटले जाते. असे असूनही स्त्रियांबाबत भेदभाव का केले जातात ? किंवा संधी, हक्क आदींबाबत स्त्री—पुरूष विषमतेची स्थिती का निर्माण झाली? असा प्रश्न उपस्थित होतो. यासाठी विचारधारा व सामाजिक संरचना ही दोन ठळक कारणे जबाबदार असल्याची व्यक्त केले आहे.

१) विचारधारा :—

भारतीय समाजात स्त्रीया पवित्र व दैवी वा ईश्वरी आहेत अशी धारणा प्राचीन काळापासून आहे. स्त्रियांच्या नावासोबत श्देवीश हा शब्द जोडण्याचा प्रघात आजच्या काळातही सुरू आहे. ती म्हणजे रजस्वला (मासिक धर्म) या कारणामुळे स्त्रिया या अशुध्द वा प्रदूषित असतात. स्त्रियांच्या स्थितीबाबतच्या अशा धारणा अत्यंत प्रभावी असल्यचे सर्वच समाजात दिसून येते. अशा धारणा विचारधारेच्या मुळाशी असतात. वणे व जातींच्या श्रेष्ठ कनिष्ठ व्यवस्थेत पुरूषाप्रमाणेच स्त्रियादेखील समाविष्ट आहेत. कनिष्ठ मानल्या जाणाच्या जातीमधील स्त्रिया चरित्रहीन असतात असे श्रेष्ठ मानल्या जाणा—या जातीमधील काही स्त्रिया मानतात तर याउलट श्रेष्ठ मानल्या जाणा—या जातीमधील स्त्रियांबाबत कनिष्ठ जातीमधील स्त्रियांचे अनेक पूर्वग्रह असल्याचे दिसून येते.

२) सामाजिक संरचना :—

संरचनात्मक दृष्टीने पितृसताक व्यवरथा हे स्त्री—पुरूष असमानता निर्माण होण्याचे एक प्रमुख कारण आहे. श्मुलगी ही परक्याचे धन आहे, एक ना एक दिवस तिला तिच्या पतीच्या घरी

CamScanner से स्कैन किया गया

जावायचे आहे. हा विचार पितृसत्ताक व्यवस्थेची देणगी होय असे म्हटले जाते. बालवयात आई–वडील, तरुणवयात पती आणि वृध्दावस्थेत पुत्र हा स्त्रीचे संरक्षण व देखभाल करण्याचे कार्य करतो. अशा विचारांची निर्मीती पितृसत्ताक व्यवस्थेतूनच झाली, पुरूषाचे उच्च स्थान आणि पुरुषापेक्षा स्त्रीची दुय्यम पितृसत्ताक व्यवस्थेतून समाजमान्यता प्राप्त झाली. पुरूषाच्या वर्चस्वाचे हे तत्व केवळ कुटूंबापुरतेच मर्यादित न राहता, घराचा उंबरठा ओलांडून घराबाहेर जगातही शिरकाव करते. म्हणून आर्थिक, सामाजिक अशा सर्व क्षेत्रातील सत्तास्थाने पुरूषांच्या हातात एकवटली असल्याचे सर्वत्र आढळून येते.

भारतीय स्त्रीयांचा बदलता दर्जा :–

स्त्री व पुरूष यांच्या दर्जाबाबत असमानतेची स्थिती हे सर्वच समाजव्यवस्थेत दिसून येणारे वास्तव आहे. असे असले तरी ही स्त्रियांच्या दर्जात विविध प्रकारचे बदल देखील घडून येत असतात ध्यानात घेणे आवश्यक ठरते. भारतीय समाजात केवळ लिंग या एकाच आधारावर सर्व स्त्रीयाचा यता समान नाही. श्रीमंत वा उच्च वर्गातील स्त्रियांची स्थिती मध्यम वर्गातील स्त्रियांपेक्षा भिन्न आहे, तसच कानष्ट वर्गातील स्त्रियांची स्थिती मध्यम व उच्च स्त्रियांपेक्षा भिन्न आहे. लिंग समान असुनही स्त्रियांच्या स्थितीबाबतची ही भिन्नता सामाजिक विजातीयतेतूनच (वबपंस भ्मजमतवहमदमपजल) निर्माण होते. म्हणुन लिंगाधिष्ठित असमानतेची स्थिती सर्व स्त्रियांबाबत एकसारखी आहे, असे म्हणता येत नाही.

स्त्रियांच्या दर्जाचा किंवा सामाजिक स्थानाचा ऐतिहासिक दृष्टीने आढावा घेतला तर स्त्रियांच्या बदलत्या दर्जाचे स्वरूप स्पष्ट होते. उदा. प्राचीन काळातील भारतीय समाजात स्त्रियांना शिक्षण व धार्मिक उपासनेबाबत पुरूषांच्या बरोबरीचे अधिकार होते. मध्ययुगातील सामंतशाही व्यवस्था आणि परकीय आक्रमकांचे शासन यामुळे समाजाच्या सर्व स्तरांमधील स्त्रियांची स्थिती गुलामांसारखी झाली. म्हणजे त्यांच्यावर विविध प्रकारची बंधने लादण्यात आली. शिक्षणाचा प्रसार , समाजसुधारकांचे प्रयत्न या कारणांमुळे स्त्रियांच्या हक्काबाबत भारतीय जनमानसात जाणीव–जागृती निर्माण होण्यास स्वातंर्त्यपूर्व काळात प्रारंभ झाला. स्वातंर्त्योत्तर काळात भारतीय संविधानाने स्त्री–पुरूष समानतेच्या तत्वाची हमी मुलभुत अधिकारांद्वारे दिली. भारतीय स्त्रियांना समान सामाजिक दर्जा (वबपंस जंजने) संविधानाने मिळुन दिला आहे.

स्त्रियांच्या परिस्थितीत सुधारणा व्हावी, त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण व्हावे या उद्देशाचे भारतीय शासनाने विविध प्रकारचे कायदे केले. उदा. बालविवाह बंदी कायदा (१९५४), हिंदु विवाह घटस्फोट कायदा (१९५६) , हुंडा प्रबिंधक कायदा(१९६१) इत्यादी आता विधवा स्त्रिला पुनर्विवाह करण्याचा हक्क मिळाला आहे. तसेच विवाहित स्त्रिला माहेरच्या वडिलोपार्जित इस्टेटीत तसेच पतीने मिळवलेल्या संपत्तीत वाटा मिळाला आहे. थोडक्यात विवाहसंबंध आणि कुटुंबातील स्थान या दोहोंबाबत स्त्रियांच्या दर्जा आता पुर्वीपेक्षा अधिक उंचावला आहे. महात्मा जोतिबा फुले यांनी सुरू केलेल्या स्त्री–पुरूष शैक्षणिक समता निर्माण होण्याची वाट सुकर झाली आहे, विशेषत: उच्च व मध्यम वर्गातील स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबित्व झपाट्याने कमी होऊ लागले आहे. नोकरी, व्यवसाय ,उद्योग आणि सर्वच क्षेत्रात काम करणा–या स्त्रियांच्या एकूण संख्येत दिवसागणीक नवीन भर पडत आहे. आरक्षणाच्या तरतुदीमुळे पंचायत राज स्तरावर (स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये) महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे. घटकराज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावरील राजकारणात महिलांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी आरक्षणाची तरतुद करण्याबाबत सहमती होत आहे. थोडक्यात स्वातंर्त्योत्तर काळात सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, अशा सर्वच क्षेत्रात भारतीय स्त्रियांचा दर्जा बदलला आहे. किंबहुना पुर्वीपेक्षा अधिक उंचावला आहे.

CamScanner से स्कैन किया

स्त्री—पुरूष असमानतेच्या समस्येवरील उपाययोजना :—

भारतीय समाजात स्त्री—पुरूष समानतेच्या विचार केवळ पाश्चिमात्यांच्या अनुकरणातून आलेला नाही, हे सर्व प्रथम लक्षात घेणे आवश्यक आहे. स्त्री—पुरूष असमानता हे वास्तव (त्मंसपजल) आहे. पाश्चिमात्य समाजातील स्त्री मुक्तिवादाच्या प्रभावातुन निर्माण झालेली विचारसरणी म्हणुन त्यांची हेटाळणी करणे योग्य नाही. स्त्री— पुरूष समानतेच्या कल्पनेला वैचारिक वा तात्विक बैठक आहे. स्त्री—पुरूष असमानतेच्या समाजशास्त्रीय विचारांतुन स्त्री—पुरूष समानतेच्या कल्पनेचे व या कल्पनेमागील तात्वीक बैठकीचे आकलन होऊ शकते असे म्हणता येईल.

स्त्रियांच्या समस्या या भावनिक व मानसिक नाहीत, त्या लिंग या निसर्गदत्त गुण विशेषातुन निर्माण झालेल्या नाहीत तसेच त्या व्यवस्थापनाच्या देखील नाही हे लक्षात घेणे आवश्यक ठरते.

१) लैंगिकतेशी संबंधीत माहितीची देवाणघेवाण

२) शारिरीक दृष्ट्या एकंदरीत आदर करणे.

३) लैंगिकतेशी संबंधीत निर्णयाचा अधिकार समान असावा.

४) मुलं केव्हा, कधी आणि किती याचा निर्णय महिलांना असावा.

५) लैंगिकतेसंबंधी अधिकार सर्वांना समान असावा.

६) लिंगभाव— विषयक जनजागृती घडवुन आणणे ही या समस्येवरील उपाययोजना आहे.

७) लिंग हा गुणविशेष निसर्गदत्त असला तरीही त्याच्याशी संबंधीत जीवनशैली, सामाजिक स्थान व भुमीका हे सामाजिक रचित आहे. म्हणुन स्त्रियांकडे बघण्याच्या विषमतामुलक दुष्टीकोनात बदल होणे आवश्यक ठरते.

८) घरकामाची जबाबदारी केवळ स्त्रीची नाही हे ठसविण्यासाठी स्त्री—पुरूषांमध्ये जाणीव—जागृतीचे कार्यक्रम घेणे.

९) साधन स्त्रोतांची मालकी व पावरण्याचे अधिकार स्त्रियांना मिळणे यासारखे मुलगामी संरचनात्मक बदल ही या समस्येवरील उपाययोजना आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :—

१) भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या—लोटे रा.ज. ,डॉ चौहान ए.डी.

२) भारतीय सामाजिक समस्या—भांडारकर पु.ल.

३) भारतातील आजच्या समस्या— प्रा. कोंडेकर ए. वाय.

४) http://www-hrw-org/campaigns/iccwomen-htm

CamScanner से स्कैन किया

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

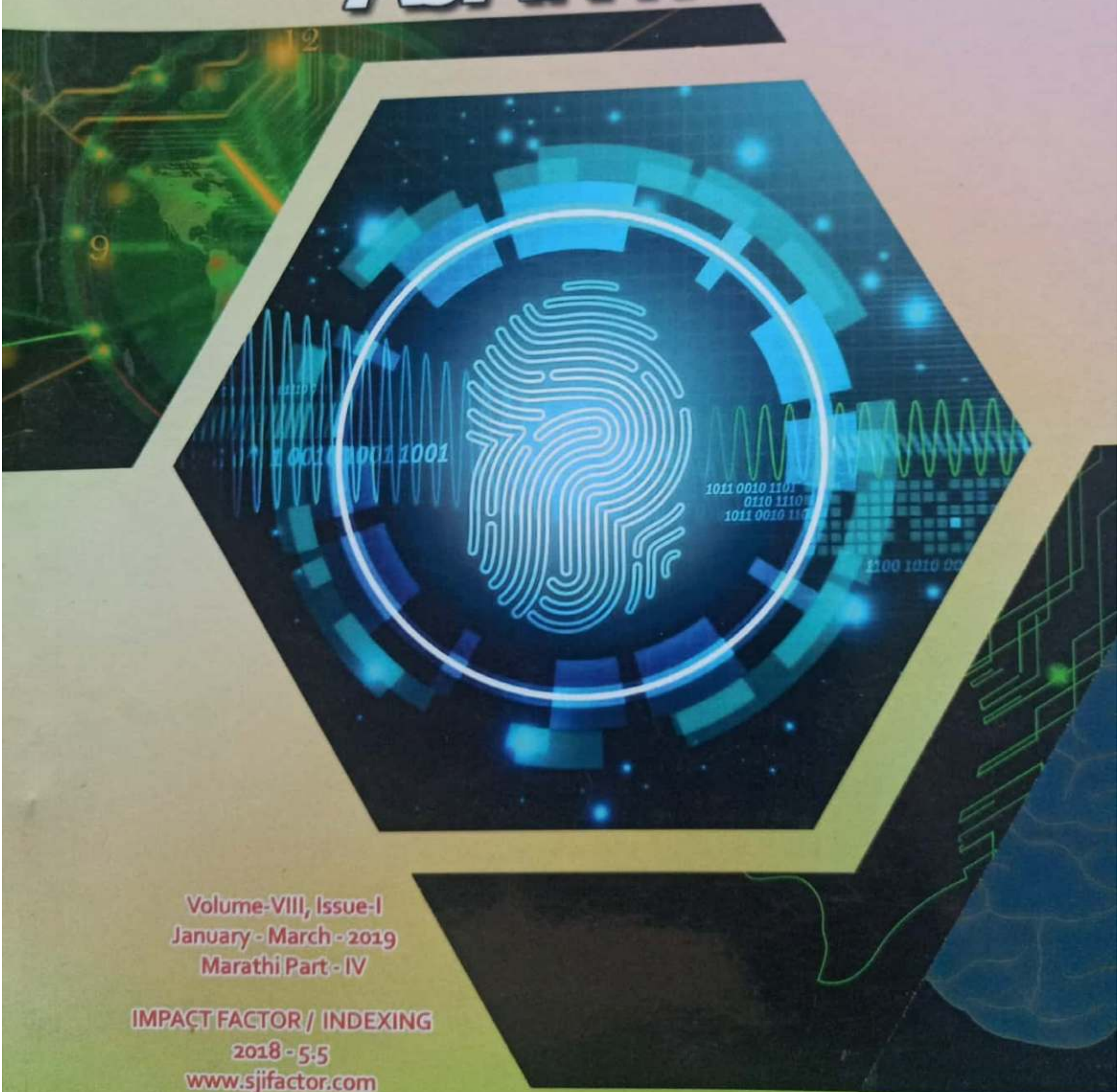

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - IV

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CamScanner से स्कैन किया

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - IV

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१६	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शिक्षणविषयक विचारांची प्रासंगिकता **आकाश शेषराव बांगर**	६४-६६
१७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार **अमोल भाऊराव बंड**	६७-७०
१८	सामाजिक चळवळीत विचारवंताचे योगदान **प्रा. दिगंबरकुमार प्रल्हादराव लांडगे**	७१-७५
१९	पंडित जवाहरलाल नेहरु यांचे आदर्शवादी विचार **कु. अलफीया ई. खाजावाले** **प्रा. डॉ. जीवन पवार**	७६-८०
२०	समाजसुधारणा चळवळीत राष्ट्रसंत तुकडोजी ऐतिहासिक योगदान **प्रा. डॉ. किशोर एच. बारापात्रे**	८१-८३
२१	मध्ययुगातील प्रमुख महिला संतांचे स्त्री कल्याणासंबंधी सामाजिक प्रबोधन **प्रा. डॉ. एम. पी. खेडेकर**	८४-८६
२२	महात्मा फुलेंच्या विचारातील सामाजिक व आर्थिक क्रांती **प्रा. डॉ. मधुकर श्रीराम ताकतोडे**	८७-९०
२३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी अर्थव्यवस्थेसंबधी विचार **डॉ. उल्हास ना. मेडशीकरं**	९१-९२
२४	सामाजिक कार्यामध्ये गो. ग. आगरकरांचे योगदान **डॉ. नाना वानखडे**	९३-९६
२५	पं. नेहरुचे लोकशाही विषयक विचार **प्रा. नीता पांडे**	९७-१००
२६	दलित व समाज परिवर्तन **प्रा. विनय पैकिने**	१०१-१०२
२७	बंजारा महिलांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती **प्रेमसिंग प्रल्हाद जाधव**	१०३-१०५
२८	सामाजिक चळवळीत विचारवंताचे ऐतिहासिक योगदान **राजेंद्र बापूराव वाकडे**	१०६-११०
२९	माहीतीचा अधिकार आणि त्याचे महत्व **प्रा. रमेश गुलाबराव सुरळकर**	१११-११७
३०	महात्मा गांधी आणि शाश्वत विकास **डॉ. सचिन ज. नेले**	११८-१२१

CamScanner से स्कैन किया ग

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

३०. महात्मा गांधी आणि शाश्वत विकास

डॉ. सचिन ज. होले
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, नारायणराव राणा महाविद्यालय, बडनेरा.

शाश्वत विकास टिकविणे आज काळाची गरज झाली आहे. ही एक ज्वलंत समस्या आहे. यामुळे आपण प्रत्येकांनीएकत्र येऊन पर्यावरणाला वाचविले पाहिजे. मार्क्सच्या समाजवादी तत्वज्ञानाने हे शोषण उघड करून श्रमजीवी वर्गाच्या क्रांतीचा मार्ग मोकळा केला. परंतु औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या दोनशे वर्षात दुसरेही शोषण होत राहिले. त्याकडे फारसे कोणी लक्ष दिले नाही. हे शोषण म्हणजे नैसर्गिक संपत्तीचे शोषण होय. भांडवलशाहीने निर्माण केलेली भोगवादी संस्कृती त्यामध्ये अनावश्यक गरजांची तृप्ती व जोडीला सर्वत्र वाढणारी लोकसंख्या यामुळे उत्पादनात प्रचंड वाढ होत गेली अर्थात नैसर्गिक साधनांच्या उपयोगाशिवाय अशी वाढ शक्य नसल्याने त्यांचा अमर्याद वापर होत गेला हे उत्पादन वाढविताना वायू, जल व जमीन यांचे प्रदूषण थांबले पाहिजे शाश्वत विकास हे स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याची भावी पिढ्यांची क्षमता बाधित न होऊ देता वर्तमान गरजा पूर्ण करणे म्हणजे शाश्वत विकास होय.

मानवता आणि त्याला पात्र असलेल्या मनुष्याच्या कल्याणाची दिशा गांधी दर्शनात अहिंसा, शारीरिक मानसिक, चारित्रिक, आत्मिय घटकांच्या संपूर्ण विकासात विश्वासाची ध्वनि आढळते. महात्मा गांधी कारखानदारीच्या विरोधी नव्हते. समतेचा अहिंसक उपाय गांधीनी इंगीत केला. धन आणि सत्ता जो विकासाचा राजकीय हालचालींत आज समाजातील थोडया लोकांच्या हातात एकत्रित होत आहे. वितरणाची समानता आधारभूत अट होती. ट्रस्टीशिप सिंद्धांत समाज हितासाठी भांडवलाची आवश्यकता, अपरिग्रह वृत्तीमुळे मनुष्य स्वतःच्या स्वार्थाहून वर उचलला जाईल गांधीना भारताच्या भविष्याची कल्पना होती. गांधीना वाटे की, मनुष्याचा स्वार्थ निसर्गाच्या ऱ्हासाला कारणीभूत आहे मनुष्य निसर्गाच्या नैसर्गिक संपत्तीला लुबाडतो आहे, ओरबाडतो आहे. मनुष्य विचार करत नाही की आपल्या पूर्वजांनी नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर आवश्यक गरजांनुसार केले म्हणजेच आज आपण तिचा उपभोग घेत आहोत.

गांधीचा शाश्वत विकास हा रोगनिवारणाची रुपरेषा आहे.त्यांचा निसर्गाशी वैयक्तिक आणि सामाजिक संबंध आहे.त्यांनी विकासाच्या सर्व बाजूनी विचार करावा, सर्व स्तरावर करावा, शाश्वत विकास हा आदर्शवादी आहे हे संपूर्ण जगाच्या पातळीवर मानव प्राण्यांच्या आंतरक्रियेतून परिसंस्था ही जपली जात आहे. ही एक चळवळ आहे. याला जीवनाचा मार्ग बनवावे असे सुचवले जात आहे. या चळवळीत चाणाक्षपणे सर्वांनी सहभाग नोंदवून स्वयंसहायता, स्वपरावलंबी, कारखानदारीचे विकेंद्रीकरण, मजुर तंत्रज्ञानाचे ध्येय हे सर्व गुणात्मक ध्येय आहे. हया समाधानकारक अर्थपूर्ण जीवनाचे समाजाचा दुर्बल वर्ग केवळ दयेचा पात्र बनू नये .परंतु विकासाचे, विकासाचा लाभ समान रुपाने घेणे गांधी दर्शनाची खूण आहे. समानता विकासाची पहीली अट आहे. अहिंसक तंत्रज्ञान गांधीवादी कल्पना करू शकतो, गांधीच्या शाश्वत विकासाचा उद्देश आजही निर्धनता आणि शोषणाचे उन्मूलन आहे. सर्वहाराचा विकास आज साम्यवादी देश पण करू शकला नाही आणि क्रांती वर क्रांती अशा आशेची टकटकी लागून राहीली.

शाश्वत विकासाच्या दर्शनात गांधीवाद एक व्यावहारिक समझदारी आणू शकतो . विभिन्न वर्गात आर्थिक सामाजिक समानता वाढत राहिल. शाश्वत विकासाच्या दर्शनात समानवाद स्थिर आहे, स्तंभ आहे. जो संपूर्ण समाजाच्या नैतिक आणि आध्यात्मिक अस्तित्वाला तंत्रज्ञानाच्या दबावाने वाचवले जात आहे. पश्चिम समाज आज आपल्या अविष्कार, सुपर कॉम्प्युटर, दानवी मिसाईल आणि महानगरांचे कचरा घरात रूपांतर होऊ लागले विकास लोकांना लक्षात ठेवून केला गेला पाहिजे. भारताच्या शाश्वत विकासाची नियोजन नितीत निर्धनतेला लक्ष्य समूह मानल्या जाणे योग्य आहे. कमीत कमी भारत जसे बहुभाषी, बहुसंस्कृती आणि बहुआयामी देशात विकासाची अट गांधी दर्शनाकडे वळली आहे.

अध्ययनाचे उद्देश

१. गांधीच्या शाश्वत विकासातील बदलांचा अभ्यास करणे.
२. गांधीनी राबवलेल्या पर्यावरणीय चळवळीचा अभ्यास करणे.
३. गांधीच्या शाश्वत विकासाच्या ऱ्हासामुळे मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

शाश्वत विकासातून पर्यावरणाला वाचविण्यासाठी काही परिषदा भरवण्यात आल्या

१. १९८३– वर्ल्ड कमिशन पर्यावरण आणि शाश्वत विकासासाठी कार्य सुरू केले आहे.
२. १९९२ – मध्ये अर्थ समिटमध्ये रिओ दि जानीरो' मध्ये उत्पादनाची क्षमता ही रियोने पर्यावरण आणि विकास याची फ्रेमवर्क बनवून घोषित केले. यामध्ये जैवविविधता शब्द घरोघरी पोहोचला. यातील विविधता जोपासली पाहिजे. जैवविविधतेच्या नाशाबद्दल गंभीरपणे चर्चा झाली आणि नाशाची दखल घेतली गेली. एखाद्या प्राणी नामशेष झाला तर परत येत नाही. उदा. डायनासोर हा आपण आता तयार करू शकत नाही.
३. 2006 जीम स्पअपदह च्संदमज च्या मते, पाश्चिमात्य समाजाच्या जीवनपद्धतीमुळे पृथ्वीवरील निर्सगात असमतोलपणा निर्माण झाला.
४. २०१० – कोपनहेगन येथे झालेली परिषद यात देखील हवामानाचे बदलते स्वरूप यावर चर्चा झाली होती. कुठलाच देश आपल्या देशातील कार्बन उत्पादन कमी करण्यासाठी पाऊल उचलत नाही. या परिषदेचे आऊटपूट काहीच निघाले नाही.

जगातला लढा हा शाश्वत विकासासाठी लढला जात आहे. जीवंत जंतूच्या जीवनाला ग्लोबल वॉर्मिंगमुळे, बदलत्या हवामानामुळे धोका निर्माण झाला आहे.

१) दांडी यात्रा १९३०

गांधीनी नैसर्गिक स्त्रोत हा सामान्य माणसाचा अधिकार असून त्याने याचा आत्मविश्वासपूर्वक स्वीकार करावा द्या आणि त्याचा गैरवापर करू नये हे शिकवले. नैसर्गिक स्त्रोतातील मीठ हा सामान्य माणसाच्या जीवनाचा मुलभूत आणि । प्राथमिक घटक आहे. जर आपण दांडी यात्रेविषयी जाणून घेतले तर स्वातंत्र्याच्या काळात मीठाचा सत्याग्रह करावा लागला. हा सत्याग्रह देशात विदेशात खूप प्रसिद्ध झाला.यामध्ये आश्रमाचे ७१ सदस्य सामील झाले होते. ११ मार्चला गांधीजींनी घोषणा केली की जेंव्हा ते मिठाचा कायदा तोडतील त्यानंतर मोठया प्रमाणावर मीठाचा गैरकानुनी निर्माण आणि निलामी आरंभ केला जाईल. यामध्येच विदेशी कपडे आणि दारूवर बहिष्कार टाकला. अहिंसा आणि

CamScanner से स्कैन किया

झाल्या. मानवी हस्तक्षेपामुळे नैसर्गिक परिसंस्था व पुर्ननिर्मिती साधन संपत्तीच्या निर्मीतीवर देखील परिणाम होतो.जास्त उत्पादन देणारे संकरीत बि–बियाणे किंवा जास्त दूध आणि मांस देणारे प्राणी उपयोगी ठरतात. परंतु कधी कधी या नवीन जाती जर वातावरणाशी समरूप झाल्या आणि स्थानिक जातीपेक्षा प्रबळ झाल्या तर त्या स्थानिक लोकांना समस्या होऊन बसतात. ही एक त्रास दायक गोष्ट आहे. तसेच ब्रिटीशांनी जलपर्णीला शोभेची वेल म्हणून भारतात आणले होते. पण तिने आज नद्या,नाल्यांना व जलाशयांना अच्छादन टाकले आहे. या जलपर्णीचा नायनाट कसा करावा ही सरकारसमोर समस्या आहे. तसेच १९६० साली कॅलिफोर्नियात आफ्रिकेतून बेडकांची आयात करण्यात आली होती. परंतु हे बेडके प्रबळ निघाले की, कॅलिफोर्नियातील नद्यांमधील सर्वकाही भक्ष केले. त्यामुळे तेथील जलपरिसंस्थेचा समतोल ढासळला. जलप्रदूषणाचा । परिणाम भूगर्भजलावर व सरोवरांवर देखील होतो. विकसनशील राष्ट्रात वनस्पतीच्या प्रमाणाबाहेर वाढीमुळे किंवा अन्नअतिरेकामुळे सरोवरे नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत.

भारतात सरोवरांनी सुमारे २ लाख हेक्टर क्षेत्र व्यापले आहे. भारतात निलगिरी टेकडयांच्या परिसरातील कोडाई कॅनॉल आणि भूकेटी ही सरोवरे वगळता समुद्रसपाटीपासून २००० मीटर्सपेक्षा जास्त उंचीवरील सरोवरांना अस्तित्वाचा धोका निर्माण झाला आहे. पशुपक्ष्यांमुळे, मधमाशांमुळे, फुलपाखरांमुळे या जीवजंतूमुळे मानव जीवंत आहे. असे म्हटल्या जाते की मधमाशांचे अस्तित्व संपल्यानंतर चार वर्षानंतर मानवाचे ही अस्तित्व संपेल.

निष्कर्ष

जसे गांधीजी नेहमी म्हणायचे चांगल्या कार्याचा शुभारंभ चला आपल्यापासून सुरूवात करूया जेणे करून भविष्यातील नवीन पीढी आपल्याला दोष देणार नाही. श्रीमंत गरीबातली दरी कमी करा, गरीब दुबळयांचा चेहरा बन आपल्याला त्यांच्याकडून घेतले पाहिजे. गांधीजी मानवाला प्रत्येक पावलागणिक जागरूक करत होते. जलप्रदूषण वाचवा, हवा शुध्द ठेवा, हवेचे प्रदुषण थांबवा गांधी नेहमी म्हणाचे 'चला खेडयाकडे' खेडयात शुद्ध हवा, स्वच्छ वातावरण, आपुलकी, जिव्हाळा मिळतो, दुषीत वातावरणापासून दूर राहता येते. साधी भोळी लोकांना भेटता येते. म्हणूनच तर , गांधीजींनी तीन माकडे निर्माण केली "बुरा मत बोलो, बुरा मत सोचो, बुरा मत देखो " पर्यावरणाशी छेडछाड न करता मानवी हस्तक्षेप न करता पर्यावरण प्रदुषण थांबवले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ

१. रावराम मेहरसिंह, विकास के विकास का समाजशास्त्र २००४ अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस ४८३/२४ प्रल्हाद गली, अन्सारी रोड, दरियागंज नई दिल्ली .पेज नं ५१

२. डॉ. विमंडन विजय, विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन.

३. सुमित सरकार, आधुनिक भारत २००१, राजकमल प्रकाशन १ बी, नेताजी सुभाष मार्ग, दरियागंज नई दिल्ली.पेज नं ३०५–३०६

४. webliography & www-shodhganga-com

५. प्राचार्य सुहास पेशवे, डॉ मोहन बाबरे, प्रा.विलास खडके, पर्यावरण अभ्यास २००४, मंजुषा पब्लिकेशन्स नळदुर्ग, = शिवार, व्यासनगर नळदुर्ग पेज नं–१००,६५

CamScanner से स्कैन किया

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta® | January 2019 Special Issue | 01

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षण संस्था, नागपूर द्वारा संचालित
आणि गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली संलग्नित

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी, जि.चंद्रपुर

द्वारा आयोजित

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे २९ वे राष्ट्रीय अधिवेशन

दि. १८ व १९ जानेवारी २०१९

"जनसंवाद आणि सामाजिक माध्यमांचा भारतीय समाजावर प्रभाव"

मुख्य संपादक

डॉ. स्निग्धा राजेश कांबळे,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी, जि. चंद्रपुर

सहसंपादक

डॉ. कुंदन दुफारे,

श्री. जी. सी. पा. मुनघाटे महाविद्यालय, धानोरा, जि. गडचिरोली

संपादक मंडळ

डॉ. अशोक सालोटकर,
गो. वा. महाविद्यालय, नागभीड, जि. चंद्रपुर

डॉ. संजय कुंभारे,
श्री गोविंदप्रभु कला, वाणिज्य महाविद्यालय, तळोधी (बाळापुर), जि. चंद्रपुर

प्रा. संजय चव्हाण,
यादवराव पोशट्टीवार महाविद्यालय, तळोधी (बाळापुर), जि. चंद्रपुर

डॉ. विजय दिघोरे,
भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर, जि. नागपूर

प्रा. बालाजी दमकोंडवार,
नेवजाबाई हितकारीनी महाविद्यालय, ब्रह्मपुरी, जि. चंद्रपुर

डॉ. रविंद्र विखार,
श्री गोविंदराव मुनघाटे महाविद्यालय, कुरखेडा, जि. गडचिरोली

Reg.No U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh.Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All types Educational & Reference ...

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 5.131 (IIJIF)

CamScanner से स्कैन किया

26) जनसंवाद आणि सामाजिक माध्यमांचा भारतीय समाजावर प्रभाव
प्रा. बाळकृष्ण कारू रामटेके, लाखनी || 138

27) प्रसारमाध्यमे आणि बदलते जीवनप्रवाह
डॉ. साधना बाबुराव बुरडे, जि. नांदेड || 143

28) सामाजिक माध्यमांचा कुटुंब व विवाह संस्थेवर होणारा परिणाम
प्रा. डॉ. भारती कृष्णराव देशमुख, वाशिम || 146

29) नव समाजमाध्यमांची भूमिका परिणामकारक की समाजविघातक
प्रा.डॉ. हेमंत सोनकांबळे, नांदेड || 150

30) प्रसारमाध्यमे आणि बदलते जीवनप्रवाह
डॉ. साधना वि. मौंदेकर, नागपूर || 154

31) जनसंवाद व सामाजिक माध्यमांचा शेतकऱ्यांना होणारा फायदा
डॉ. कविता मते, नागपूर || 157

32) Dr. Ambedkar Dalit Social Movement/ Counter Movement and .....
Prof. Devesh M.Kamble, Bramhapuri || 160

33) जागतिकीकरण / उदारीकरण / खाजगीकरण आणि माध्यमे
Dr. Iliyas. G. Bepari, Bhandara || 162

34) भारतीय समाजावरील सोशल नेटवर्किंग साइटची भूमिका
डॉ. रमेश डी.राठोड, बीड, प्रा.नंदकुमार बी. कुकलारे, औरंगाबाद || 167

35) सामाजिक माध्यमांचा समाजव्यवस्थेवर होणारा परिणाम
प्रा. शरद गायकवाड, मुरुम || 170

36) जनसंवाद आणि सामाजिक माध्यमांचे सैध्दांतिक दृष्टीकोन
प्रा. डॉ. लालचंद किसन रामटेके, भंडारा || 173

37) जनसंवाद आणि सामाजिक माध्यमांचा भारतीय समाजावरील परिणाम
प्रा.डॉ.एस.एस.कुंभारे, चंद्रपूर || 175

38) लोकसहभाग पर्यावरण संतुलन आणि प्रसार माध्यमे
डॉ. सचिन ज. होले, बडनेरा || 182

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® | January 2019 Special Issue | 0182

38

लोकसहभाग पर्यावरण संतुलन आणि प्रसार माध्यमे

डॉ. सचिन ज. होले,
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
नारायणराव राणा महाविद्यालय, बडनेरा

****

प्रस्तावना :—

आपला देश हा खेड्यांचा देश आहे. सात लाख खेडी देशात आहेत. म्हणून खेडी हाच भारताचा खरा आत्मा आहे. आत्मा बलवान झाला तर देशाचा शाश्वत विकास व्हायला वेळ लागणार नाही. स्वातंत्र्य मिळाल्यावर प्रथम खेड्यांच्या सर्वांगीण विकासाकडे लक्ष द्या. खेड्यातील ग्रामोद्योगांना व शेती व्यवसायास चालना द्या. खेड्यांचा आर्थीक सामाजिक व शैक्षणिक विकास करा असा संदेश महात्मा गांधीनी राज्यकर्त्यांना दिला होता.

लोकसहभागशिवाय कोणताही कार्यक्रम उद्देश सफल होत नाही असे तज्ज्ञ विचारवंत, अनुभवी (ठामपणे) मांडतात. हे सत्य आहेच. त्यालाच जोडून मी असे म्हणतो की, कार्यक्रमाच्या यशस्वीतेसाठी जसे लोकसभाग जरूरीचा आहे तसेच प्रसार माध्यमांचा सहभाग ही महत्वाचा आहे. नेतृत्वाची लोकभिमुखता, पारदर्शकता, प्रेरणा व प्रोत्साहन देण्याची क्षमता व स्वयंसेवी संस्थांची गुणवत्त, द्रष्टेपण हे देखील यशासाठी खूप महत्वाचे आहे. ग्रामीण भागातील विकास जनसंवादाची अनेकविधक्षीतीने प्रकाशमान होत आहेत. नैसर्गिक साधन संपत्तीचे जतन करणे ही काळाची गरज आहे.

वृक्षवल्ली आम्हां सोयरी वनचरे।
पक्षीही सुस्वरे आळविती।।

अशा शब्दांमध्ये संत तुकाराम महाराजांनी आखिल मानवाचं निसर्गाशी जवळीक साधण्याचा अनमोल संदेश दिला आहे.

पर्यावरण व संस्कृती :—

पर्यावरणाचा संबंध संस्कृतीशी आहे. विज्ञानाशी आहे आणि मानवी जीवनातील मूल्य [illegible] आहे. हे आर्थिक [illegible] विकासकाशी [illegible] निगडीत आहे. [illegible] प्राचीन भारतातील समाज [illegible] पर्यावरण संवर्धनाला [illegible] केवळ [illegible] संतुलन [illegible] समाजातील आदर्श [illegible] होता. मात्र आधुनिक काळातील भारतीय पर्यावरण संस्कृतीपुढे असलेले अनेकविध प्रश्न विचारात घेताना आपण भूतकालीन इतिहासाकडे दुर्लक्ष करता कामा नये. पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी [illegible] प्रमाणेच गावातील जनतेने कटिबद्ध व्हावे म्हणून माध्यमांनी नवा जागृतीचा मार्ग अनुसरला पाहिजे. प्राचीन व मध्ययुगीन काळामध्ये भारतात जल, वायु व ध्वनी प्रदुषणावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न केले जात होते. मध्ययुगात निर्माण केलेली पाणी पुरवठा व्यवस्था आजही शुन्य खर्चावर अवलंबून आहे. भारतीय पारंपारीक व आधुनिक जलनियोजन पध्दतीत समन्वयाची नितांत गरज आहे. पारंपारीक माध्यमाद्वारे भारतात पर्यावरण शिक्षणाची गती वाढविली जाणे गरजेचे आहे. ही गती ओळखून नव्या इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांची पूर्नरचना करण्यावर भर दिला तर उत्पादन वाढविता येऊ शकेल. जुन्या व नव्या माध्यमांद्वारे तसेच जुन्या नव्या संवर्धन संरक्षण तंत्राद्वारे याचा उपयोग करून आपणास पर्यावरण संतूलन अधिक प्रभावीरीत्या साधता येईल.

प्रदूषण नियंत्रणात पारंपारिक उदाहरणांना चांगले स्थान आहे. पर्यावरण रक्षणासाठी पूर्वकाळात चांगले झालेले प्रयत्न लक्षात घेण्यासारखे आहेत. या प्रसार माध्यमांनी विज्ञान व संस्कृती यात समन्वय साधून लोकशिक्षणाचे काम चांगल्या प्रकारे हाती घ्यावे अशा प्रकारची विचारणा सामाजिक विचारवंतांची आहे. पर्यावरणाचा प्रश्न हा सगळ्या जगापुढे असणारा मोठा प्रश्न आहे. त्यामुळे या प्रश्नांना समर्थपणे सामोरे जाताना माध्यमांकडून लोकशिक्षणाचा मार्ग स्विकारावा अशी अपेक्षा स्पष्ट होते.

योजनेतील गावाचा सहभाग :—

कोणतीही लहान--मोठी योजना तयार होऊन

CamScanner से स्कैन किया गया

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® | January 2019 Special Issue | 0183

प्रत्यक्ष कार्यवाहीत येण्यासाठी त्या गावातील लोकांना सहभाग असेल तर ती प्रत्यक्षात येईल व नंतर ती व्यवस्थित चालू शकेल. हा सहभाग मुख्यत तीन गावपातळीवर अभ्यासास पाहिजे त्या. त्याचे मानसिक, शारिरीक व आर्थिक या प्रत्येक पातळीवर स्पष्टीकरण खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१. मानसिक पातळी :—

एखाद्या गावाने मनावर घेतले तर अनेक गोष्टी साध्य होऊ शकतात. पूर्वीची म्हण 'गाव करील ते राव काय करील' अजूनही खरी आहे. महाराष्ट्रातील काही सेवाभावी संस्थांनी जे काम केले आहे त्यात राळेगण सिध्दीचे श्री. अण्णासाहेब हजारे यांनी केलेली कामे, पाणी रत्नागिरी जिल्ह्यात गोकूळ या संस्थेचे काम अथवा हिवरे बाजार या गावातील पोपटराव पवार यांचे काम ही या बाबतीतील उदाहरणे खूप काही सांगून जातात. इतरही लहान—मोठ्या संस्था निरलसपणे काम करताना आढळतात.

२. शारीरिक पातळी :—

काही गावाच्या बाबतीत असे दिसून येईल की, लोकांची मानसिक तयारी झाली की, एखाद्या योजनेतील अंगमेहनतीची कामे करण्याबद्दल त्यांची तयारी होते. प्रत्येक कामाच्या गरजेप्रमाणे घरटी एक माणूस आठवड्यातून एकदा द्यावयाचा ठरविल्यास बरीच कामे हातावेगळी करता येतात. गावातील सर्व कुटूंबाची यादी करून प्रत्येक कुटूंबातील एका माणसाने आठवड्यातील एक दिवस गावाच्या कामाकरीता दिल्यास कोणावरही एकदम बोजा पडत नाही. तसेच सर्वांचा सहभाग असल्याने त्या कामाबद्दल सर्वांना आत्मीयता वाटू लागेल. असा प्रयोग अनेक गावातून चालू आहे. व तो यशस्वी होत आहे.

३. आर्थिक पातळी :—

गावाच्या विकासाच्या काही योजनांच्या बाबतीत खर्चाची काही ठराविक टक्केवारी गावकऱ्यांनी उचलावी अशी शासनाची अथवा आर्थिक मदत देणाऱ्या संस्थेची अपेक्षा असते. ही टक्केवारी प्रत्येक गावातील परिस्थितीनुसार बदलू शकते. गावाच्या विकासाच्या दृष्टीने हा आर्थिक सहभाग पूर्ण करण्यात गावकरी कसून करणार नाहीत. विद्यार्थी कार्यकर्ते जर गावाला लाभले तर ही जाणीव नक्कीच निर्माण होऊ शकते.

शोषण आणि कार्यक्रम :—

भारतीय प्रसार माध्यमांनी शोषण व कुपोषणाचे नियमाने असल्याने त्यांना पर्यावरणासंबंधी जटील प्रश्न समजून घेताना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत. विज्ञान प्रसार व पर्यावरण शिक्षण हे भारतीय दूरचित्रवाणीने म्हणजे दूरदर्शनने अधिक असूनही या कामाकडे हे प्रसार माध्यमे गांभीर्याने लक्ष देत नाहीत. उलट बातम्या व त्यावर चर्चेच्यावर मात्र 'अर्थपूर्ण' असलेल्या कार्यक्रमातून पर्यावरण शिक्षणाचा भर दिसत नाही. तिसऱ्या जगापुढील राष्ट्रांना त्यांची भौगोलिक परिस्थिती व औद्योगिक शोषणामुळे अनेक कठिण प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते अशा प्रश्नांची वास्तवाने उकल करणे गरजेचे आहे.

विज्ञान व तंत्रज्ञान :—

पर्यावरण शिक्षण ही काळाची गरज आहे. पण अशा शिक्षणासाठी विज्ञानाचा उपयोग कसा करता येईल. हा महत्वाचा प्रश्न आहे. 'डाऊन टू अर्थ' या नियतकालिकामध्ये म्हटले आहे की पर्यावरण विषयक प्रश्नांकडे दुर्लक्ष करत असून शासन आणि दृक्श्राव्य माध्यमे उभयताचेही पर्यावरण समस्येकडे कमालीचे दुर्लक्ष होत चाललेले पाहायला मिळते. नव्या तंत्रज्ञानाचा उपयोग समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजविण्याचे आणि अंधश्रध्दा पसरविण्यासाठी अधिक केला जात आहे. हि खेदजनक बाब सांगता येईल.

हरीत विश्वासाठी सामाजिक वनीकरण ही कल्पना स्टॉक होम परिषदेमध्ये स्वाकारण्यात आली. तदनंतर भारतामध्ये पर्यावरण रक्षणासाठी सर्वकष विचार जागृतीस प्रारंभ झाला. ह्या संदर्भात निर्णायक लोकत संघटनांसाठी विचार प्रबोधन करण्याची जबाबदारी प्रसार माध्यमांवर येऊन पडली. पण १८७१ ते १९९५ या दोन तपाचा कालावधी पाहता माध्यमांनी पर्यावरण रक्षणासाठी प्रभावी निरपेक्ष कार्य केले असे वाटत नाही.

रासायनिक प्रदूषणाचा धोका :—

शेती व उद्योग या क्षेत्रात रासायनिक प्रदूषण वाढले आहे. शेतीसाठी वापरली जाणारी रासायनिक खते जमिनीतील धूप नाहीशी करतात. तसेच जीव सर्जीवांच्या अवाजावी वापरामुळे कृषि उत्पादनाचा दर्जा

CamScanner से स्कैन किया

पसरत आहे. विकासाच्या आधाराचा ही जात मुळ्या जीवनचक्रास धक्का पोहचविणारी आहे.

एकीकडे विकासाचा वेग कसा वाढवावा हा प्रश्न आहे तर दुसरीकडे प्रदूषण नियंत्रण कसे करावे हा प्रश्न आहे. ओझोनच्या थरांवरील औद्योगीक, टाकाऊ वस्तूंचे व्यवस्थापन हाही एक महानगरातले रासायनिक प्रदूषण हे सामाजिक आरोग्य बिघडविणारे आहे. तसेच मानवी वर्तमानातील विसंगतीमुळेही प्रदूषणात वाढ होत आहे. हे विसरता कामा नये. त्यामुळे महानगरातील लोक जीवनात प्रदूषण नियंत्रणावर भर देण्याची गरज आहे. यासाठी लोकशिक्षणाशिवाय पर्याय नाही.

जागृतीची गरज :—

पर्यावरण व विकास यात समतोल साधून स्थैर्य साधता येते. पण पर्यावरण रक्षण ही चळवळ नव्या संदर्भात पुनश्च तपासून घेतली पाहीजे. पर्यावरण रक्षणाच्या चळवळींना लोकांचा पाठींबा मिळतो. मग पर्यावरण शिक्षणासाठी ही नवी संजीवनी गरजेची आहे. केवळ शहरामध्येच नव्हे तर ग्रामीण व आदिवासी भागातही पर्यावरण रक्षणाच्या चळवळींची दिशा तपासून घेतली पाहीजे. सुंदरलाल बहूगुणा, मेधा पाटकर, सलीम अली यासारख्या ध्येयवादी कार्यकर्त्यांनी पर्यावरण रक्षणाचे प्रश्न जिव्हाळ्याने मांडले आणि त्यातून मार्गही काढले. त्यांना लोकांची शक्ती व्यापक प्रमाणावर लाभली. कारण पर्यावरण रक्षणाची हाक ही त्यांना काळाची गरज ओळखून दिली होती.

पर्यावरणातील लोकसहभाग दुबळा होण्याचे कारण म्हणजे विचार प्रसाराचे जागरण करण्यात माध्यमांना आलेले अपयश हे होय. विकासाबरोबर येत असलेले वाढते प्रदुषण रोखता आले नाही तर विकासातून सामाजिक भ्रमनिरास होतो. प्रादेशिक पातळीवरती पर्यावरणाचे प्रश्न नवनविन आकार घेत आहेत. महानगरे ही पर्यावरण अध:पतनाची केंद्रस्थाने होत असतांना माध्यमांनी पर्यावरण शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले तर भारतामधील परिस्थिती अधिक हाताबाहेर जाऊ शकते.

निष्कर्ष :—

या सर्व चर्चेवरून हे सिध्द होते की, पर्यावरण रक्षणासाठी एक, मन व समाज व्यवस्थापनाची गरज आहे. पर्यावरण शिक्षणासाठी दूरदर्शन, नभोवाणी व दूरचित्रवाणी अशा विविध स्वरूपाच्या माध्यमाचा उपयोग करता येईल. लोकांच्या जीवनदृष्टीवर होणारा माध्यमांचा परिणाम हा परिवर्तनास पोषक कसा होईल या दृष्टीने विचार करण्यासाठी काही संशोधन प्रकल्प हाती घ्यावे लागतील. समकालीन जीवनातील प्रश्न सोडविताना माध्यमांनी जर समाजहितास पोषक करावी. टेलर यांच्या माध्यमांचे गणितच अवलंबून आहे. माध्यम मुद्रित असो, वा दृकश्राव्य त्यांना जर योजकतेने वापर करता आला तर परिवर्तनाची चळवळ नव्याने माध्यमांचे काय अधिक साहायभूत ठरू शकते. भारतीय संवाद क्रांतीला समाजक्रांतीची दिशा दिली तर समाज परिवर्तन होवून लोकसहभाग वाढेल आणि परिवर्तनाच्या नविन दिशा ग्रामीण भागास दिसू लागतील.

संदर्भ ग्रंथ :—

१. भोसले प्र.भा. (२०१२) आपण शेतकरी आणि आपला समाज
२. भोसले प्र.भा (२०१२) आम्ही शेतकरी आणि आमचा शेती धंदा
३. डॉ. धारूरकर वि.ल. (१९९९) 'माध्यम दृष्टीक्षेप'
४. थिटे चिंतामणी, रसाळ प्रसार (२०१२), 'पाणलोट क्षेत्र विकास'
५. आपले आदर्श गाव (मासिक) नोव्हेंबर २००१.
६. लोकराज्य, मे. २०१२.
७. Chatterjee R.K. (1973) Mas Communication, National Book Trust of India.
८. Metha D.S. (1979) Mas Communication at Journalism in India.
९. Desai M.U. Communication Policies in India. UNESCO.

□□□

CamScanner से स्कैन किया

8:25 PM 0.00K/s 4G VoLTE

UGC-CARE List

You searched for "**Alochana chakra**", Total Journals : **1**

Search

1	Alochana Chakra	Chiranjib Sur	2231-3990	NA

Sh

Copyright © 2020 Savitribai Phule Pune University. All rights reserved. | Disclaimer

CamScanner से स्कैन किया

ALOCHANA CHAKRA JOURNAL
(UGC-CARE GROUP-1 JOURNAL)

An ISO : 7021 - 2008 Certified Journal

ISSN NO: 2231-3990 / Web : http://alochanachakra.in/// e-mail : submitacj@gmail.com

6.3 IMPACT FACTOR

ISO International Organization for Standardization 7021-2008

Certificate of Publication

This is to Certify that the Paper Entitled

GLOBALIZATION AND SOCIAL CHANGE IN INDIA: A SOCIOECONOMIC ANALYSIS

Authored by:

Dr. Sachin J. Holey, Associate Professor

From

Narayanrao Rana Mahavidyalaya, Badnera District Amravati MS

Has been published in

AC JOURNAL, VOLUME IX, ISSUE IV, APRIL-2020

I. Zadeh (Univ. of California, USA)
Editor-In-Chief
ALOCHANA CHAKRA JOURNAL
http://alochanachakra.in/

CamScanner से स्कैन किया

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2020

SPECIAL ISSUE- CCXXXIII (233)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

CamScanner से स्कैन किया

39	नागपूर जिल्ह्यातील बचत गटात सहभागिता बचत गट सदस्यांच्या जीवनावर झालेल्या प्रभावा संबंधीने अभ्यास — डॉ. भारती सुदर्शन गोस्वामी,	164
40	नागपूर जिल्ह्यातीलकळमना कृषी उत्पन्न बाजार समितीचा आर्थिक विकासाचे अभ्यास — डॉ. अशोक मदि	169
41	बचपन की स्वतंत्र सोच : महापुरुषों के सामाजिक संदर्भ में — डॉ मधुलता व्यास	173
42	किशोरवयीन मुलांच्या आहाराबाबत विचार — प्रा.प्रिया खोरगडे	176
43	कौटुंबीक अर्थव्यवस्थेवर जागतीकीकरणाचा परिणाम — प्रा.डॉ.सौ.सिमा बा.अढाऊ	180
44	भारतीय संगीतातील आध्यात्मीक परंपरा — डॉ. वृषाली र. देशमुख	183
45	पर्यावरण संरक्षण और चिपको आन्दोलन — Dr.Anju A.Sharan	187
46	मजदूर की मजबुरी — डॉ सचिन होले	193
46	पर्यावरण संतुलनात महिलांचा सहभाग — प्रा.डॉ. मंदाकिनी मेश्राम	195
47	कोसला –एक आकलन अन्वयार्थ — डॉ.राजेश मिरगे	198
48	Information on globalization and employment in India — Dr.Sanjay J. Kothari	200
49	वाणिज्य शाखेत मराठी भाषाभ्यासाची उपयुक्तता — प्रा.नरेश महाजन	209
50	मराठी भाषा आणि व्यावसायिक संधी — प्रा.डॉ.ममता व.दयने	212
51	मराठी साहित्य आणि मानवतावाद — डॉ.सविता माधवराव पवार	215
52	म. गांधींची ग्राम विकासाची संकल्पना — प्रा. पराग ज. गावंडे	220
53	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार — डॉ. प्रशांत सुखदेवराव चऱ्हाटे	224

CamScanner से स्कैन किया

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
May 2020

मजदूर की मजबुरी

डॉ सचिन होले
सहयोगी प्राध्यापक नारायणराव राणा महाविद्यालय बडनेरा

२४ मार्च को लॉकडाउन लागू करते समय यदि प्रवासी मजदूरों के बारे मेंभी सोचा गया होता तो मजदूरोंकी और उनके परिवारकी ऐसी दुर्गति नही होती । मात्र ४ घंटे का समय देकर लाक डाउन कीजो घोषणा की गई। यह वक्त की आवश्यकता जरूर थी।परंतु देशभर मे बिखरे हुए प्रवासी मजदूर जो अपने पैतृक स्थानोंसे हजारो किलोमीटर दूर कार्यरतथे और जो आर्थिकरूपसे असुरक्षितथे एव आवासही नथे उनके बारे में यदि थोडा भी सोचा गया होता तो ऐसी परिस्थितियां नही बनती कि उनको पैदल, साइकिलसे, दूध केटैंकरोंमें अमानवी यढंगसे अपने घरों की ओर लौटने केलिए हजारों किलोमीटरकी यात्राएं नहीं करना पडती।८ मई को औरंगाबाद के पास बदनावर और करनाल स्टेशन के बीच घर जानेकी उम्मीद मेंरे लवेकी पटरी के सहारे चलनेवाले १६ मध्यप्रदेश के प्रवासी मजदूर जो थककर रेलवे ट्रैक पर सो गए थे उनकी ट्रेन से कटनेसे मृत्यु होग ई।

लाक डाउन के बाद ऐसी घटनाएं आम होगईहै यात्रा ओंकेदौरान कई लोगोंने अपने घर पहुंचने के पहले ही भूख के कारण,बीमारी के कारण और अन्य कारणोसे दम तोड दिया।

सरकारने २१ दिन एवं १९ दिनके दो लाकडाउन के पश्चात ४० दिन बाद मजदूरों को वापस उनके गृहप्रदेश में स्थित निवास स्थानों पर पहुंचाने की व्यवस्था केलिए ट्रेनें चलाने की अनुमति या दी है, यदि यह अनुमति या प्रथम लाकडाउन के समयसे ही दे दीजाती तो यह सरकार की मजदूरो के प्रतिसंवेदनशीलता और गंभीरता का प्रतीक होता , परंतु लाकडाउन के ४० दिन बाद लाखो प्रवासी मजदूरो के घर वापस होने के लिए परेशान होने के बाद प्रवासी मजदूरोंको अपने घरोंकी ओर लौटनेके लिए ट्रेन चलानेकी अनुमति देना यह दर्शाता है कि सरकार की प्राथमिकता मे मजदूर सबसेनीचेकी पायदान पर है।

यदि सरकार ने विदेशोंमें कार्यरत आर्थिक रूप से सक्षम लोगों को अपने देश लाने मेंतत्परता दिखाई । कोटा में पढरहे बच्चोंकोलाने के लिए विशेष बसें चलाई। तब प्रवासी मजदूरों कोभी उनके गृहस्थानोंपर पहुंचाने की जिम्मेदारी सरकारकी थी , क्योंकि नातो प्रवासी मजदूर आर्थिक रूप सेसक्षम थे नाही उनके पास आवास व्यवस्थाए थी, नाही वे इतने लंबे लाकडाउन के समय दो समयके भोजनकी व्यवस्था करनेमें सक्षम थे। सरकारकी जिम्मेदारी होती है कि वह अपने सब सेकम जोर तब केकाध्यानहर परिस्थितिमे पहले रखे और उसके अनुसार नियम कानून बनाएं । परंतु प्रवासी मजदूरोंकाध्यान नही रखकर सरकारने संवेदन हीनता काही परिचय दिया है। अपने घर पहुंचने के लिए बिना दोनोंवक्त का भोजन किए, छोटे–छोटे बच्चों को गोदमेंटांगकर लेजातेस्त्री और पुरुष, गर्भवती महिलाएं, अधिक पैदल चलने के कारण बीमार होते मजदूर, सडकों पर पैदल चलते छोटे–छोटे बच्चोंकादर्द महसूस करनेकी संवेदना सरकार कोभी हो जाती तो मजदूरोंको उनके घरों की ओर लौटने केलिए मजबूरी मैं पैदल नही चलना पडता।

मजदूरोंको वापस पहुंचाने वाली ट्रेनों में पहले किराया लिए जानेकी बात भी की कारहीथी । परंतु बादमें जब इस पर विपक्षी दलोंने उसे अपने राजनीतिक फायदेकेलिए मुद्दा बनाया और मजदूरोंका किराया देनेके बात की तब मजदूरोंसे किराया लिएजानेकी बात खत्म हुई। इससे यह सिद्ध होता है की लोकतंत्र में विपक्षका होना भी अनिवार्य है क्योंकि जब किसी घटनाका विपक्ष को राजनैतिक फायदा मिलनेकी संभावना बनती है, तब सत्तारूढ पार्टियां विपक्ष के दबावमें जनता के हितमें फैसले लेने लगती है ।

यहां एक ओर असंवेदनशीलता कर्नाटक की सरकारने मजदूरोंके प्रतिदिखाई, और उन्होंने अपनी अर्थव्यवस्थाकी चिंतामें मजदूरोंको पहुंचानेवाली ट्रेनेंरद्दकर दी। सरकारद्वारा किसी भी मजदूरको घरजानेकी व्यवस्था सेवंचित करके उससे अर्थव्यवस्था के फायदेके लिए मजदूरी करवाना बंधु आमजदूरी से कम नहीं है यह मजदूरोंके संवैधानिक अधिकारोंका हननभी है किसी भी लोकतंत्र मे ऐसी सरकारोंका होना जनकल्याणकारी राज्य की परिकल्पना के विरुद्ध है।

CamScanner से स्कैन किया ग

आजभी प्रवासी मजदूर को उनके घर वापस भेजने के लिए कोईस्पष्टनीतिना होनेके कारण और जिन राज्यों में अभीप्रवासी मजदूर है उन राज्यों मे एवंस्वयंके गृहराज्योंमें और केंद्रसरकार मे बेहतर तालमेल के अभावमें पैदल अपने निवासस्थानोंकी ओरजाते मजदूर और उनके परिवार हर शहर और गांवके आसपास दिखाई देरहे है।

प्रवासी मजदूरोंपर लाकडाँउन में सरकार के रवैयेके कारण आयी परेशानी के कारण देश के मजदूर संगठनोंकाभी मूकदर्शक बन रहना सोचने पर मजबूर करता है कि इन संगठनोंका अस्तित्वही मजदूरोंसे होनेके बादभी यह संगठन मजदूरोंकी समस्याएं सरकारके समक्ष क्योंनहीं उठाते।

प्रवासी मजदूर जो कि अर्थव्यवस्था और उद्योगों की रीढ हैकि यह स्थिति क्यों हुई? प्रवासी मजदूर जिसका उद्योगोंकी उन्नतिमें महत्वपूर्ण योगदान है।आर्थिक रूपसे इतना विपन्न क्यों है? क्यों प्रवासी मजदूरोंके पास इतनीभी व्यवस्था नही की बरसोंस उद्योगोमें काम करनेके पश्चात वे इस लायकभी नहीं हुएकी बिना काम किए चार छह महीनेतक अपना जीवनयापन कर सके। क्या प्रवासी मजदूरोंके नियोक्ताकि इतनीभी जिम्मेदारी नहीं बनती की ऐसी प्राकृतिक आपदाकी स्थितिमें वे अपने यहां कार्यरत प्रवासी मजदूरोंको दो–तीन महीनेतक आवश्यक भोजन सामग्री एवं रहनेकी व्यवस्था कर सके।

यदि हमारे कामगार आर्थिक और सामाजिक रूपसे इतने असुरक्षित हैं, तो वर्तमानके श्रम कानूनोंमें बदलावकी आवश्यकता है और सरकार और नियोक्ता दोनोंको इस दिशामें सोचनेकीभी आवश्यकता है।भविष्यमें ऐसी प्राकृतिक आपदा और विपत्तियोंके समय प्रवासी मजदूरोंकेलिए कानूनमें संशोधनको ऐसे प्रावधान किया जाना चाहिएकि नियोक्ता प्रवासी मजदूरोंके रहनेकी व्यवस्था करें जिन नियोक्ताओंके पास प्रवासी मजदूरोंके रहनेकी व्यवस्थानाहो उन्हें उद्योग लगानेकी अनुमतिया ना दीजाए या सरकार औद्योगिक क्षेत्रोंमें एवं निर्माणकार्यमें कार्य कर रहे मजदूरोंके लिए स्वयं आवास नीति बनाए एवं आवास का निर्माण करें एवं ऐसी विपरीत परिस्थितियोंमें तुरंत कमसेकम २ माहका वेतन नियोक्ता की ओरसे त्वरित भुगतान दिए जानेके प्रावधान संबंधी कानून बनानेकी आवश्यकता है।उक्त व्यवस्था कर्मचारी भविष्यनिधि की राशि, ग्रेजुएटीके अलावा होना चाहिए . इस व्यवस्थाकेलिए सी एस आर फंडके जैसे अन्य फंड बनाए जानेकी आवश्यकता है।हमारे देशमें न्यूनतम मजदूरी बहुत कम हो ना श्रमिकों की दुर्दशाका बहुत बडा कारण है जबतक मजदूरोंको पर्याप्त मजदूरी देने संबंधी प्रावधान नहीं होते तबतक मजदूर ऐसेही विपत्तियोंमें दरदरकी ठोकर खानेको मजबूर होगा और दो समयके भोजन, आवास इलाज और धनके अभावमें मारता रहेगा या अपने ग्रहस्थानोंकी ओर लौटनेकलिए मजबूर होता रहेगा।

प्रवासी मजदूरोंकी आर्थिक एवं सामाजिक सुरक्षा इसलिएभी आवश्यक है क्योंकि ऐसी स्थितिमें आर्थिक एवं सामाजिक रूपसे असुरक्षाके डरसे पलायन किया मजदूर वापस लौटनेसे डर गया तो उद्योग चलाना मुश्किल होजाएगा और अर्थव्यवस्थाकी कमरभी टूट जाएगी।अधिकतर उद्योगों एवं निर्माणकार्योंमें ग्रामीण पृष्ठभूमिसे आए मजदूर कार्य करते है, कोरनाके कारण आई विपत्तिमें इन प्रवासी मजदूरोंको आर्थिक और सामाजिक सुरक्षा प्रदान नही करके औद्योगिक संस्थानों और सरकारने इन मजदूरों विश्वास खोदिया है जोकि भविष्यमें उद्योगों एवं निर्माण एजेंसियोंको नुकसान पहुंचाएगा, क्योंकि अपने निवासस्थानपर वापस गया मजदूर वापस आनेके पहले कई बार वापस पहुंचते समय आई कठिनाइयां भूख, प्यास, हजारों किलोमीटर पैदल चलनेकी मजबूरी, के बारेमें जरूर सोचेगा और जब वह यह सोचेगा तो उसे अपने ग्रामीण परिवेशकी जिंदगी ज्यादा आसान लगेगी जहां वह कम खर्चेमेंही गुजारा कर सकता है , ओर ऐसी विपत्तिके समय सिरपर छत, दो समयका भोजन, अपनेपनके एहससे वंचित नही रहेगा और उसे यह एहसास वापस आनेसे रोकेगा।

संदर्भ ग्रंथ

प्रतिदिन अखबार

दैनिक भास्कर

इंटरनेट

CamScanner से स्कैन किया

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2020

ISSUE No-CCXXXVIII (238)

Impact of COVID-19 on World: Problems, Challenges and Opportunities

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director

Guest Editor
Dr. Gopal S. Vairale
Principal

Editor
Dr. Omprakash B. Munde
HOD, Geography

Executive Editor
Dr. Sangita Bhangdiya (Malani)
HOD, Political Science

Executive Editor
Dr. Sachin J. Holey
HOD, Sociology

Narayanrao Rana Mahavidyalaya, Badnera, Dist. Amravati.

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

CamScanner से स्कैन किया

21	करोना ;कोव्हिड–१९ चा प्रादुर्भाव आणि प्रतिबंधात्मक उपाययोजना डॉ.खुशाल ज. अळसपुरे	96
22	कोरोना आणि कामगारांच्या समस्या भूषण भीमराव टेंभुर्णे	99
23	"अमरावती जिल्हयातील हवामानाचा भूमी उपयोजनावर होणारा परिणाम" प्रा. डॉ. जयश्री वाय. पडोळे	102
24	हवामानातील परिवर्तन आणि पर्यावरण प्रा. डॉ. तिलकचंद जि. धोटे	107
25	अमरावती जिल्ह्यातील कृषीवर हवामान बदलाचा परिणाम डॉ. मनोज बी. गाथे	111
26	कोव्हीड १९ चा पर्यावरणावर होणारा परिणाम डॉ. कुंदन अ. अलोणे	116
27	कोरोनाचा कुटुंबावरील परिणाम प्रा. डॉ. लता वाघेला	119
28	'स्थालांतरीत श्रमीकांच्या समस्या एक भौगोलीक अध्ययन' प्रा.शशिकांत पी. दुपारे	123
29	"कोरोनाकाळातील स्त्रियांची स्थिती"(विशेष संदर्भ–कौटूंबिक कामगार स्त्रीया) डॉ. दया पांडे	126
30	कोरोना विषाणुचा मानवीजीवनावर विध्वंसक परिणाम डॉ. प्रविण म. चंद्रगिरीवार	129
31	कोरोना संसर्गामुळे ग्रामीण परिसरात निर्माण झालेल्या समस्या विपेश संदर्भ कोल्हापूर जिल्हा सहा. प्रा. ससाणे जगदीश केशवराव	134
32	कोरोना संकट – एक संधी प्रा.डॉ. केशव सिताराम गोरे	141
33	कोरोंनाचा संस्कृतिक घटकांवर होणारा परिणाम प्रा.डॉ. विनोद विठ्ठलराव बायस्कर	146
34	महाराष्ट्रातील लोकसंख्येच्या स्थलांतरावर प्रभावित करणाऱ्या घटकांचे विश्लेषण प्रा. राजेश पां. मेश्राम	156
35	पर्यावरण संवर्धनात मानवाची भूमिका व योगदान– एक सामाजिक अध्ययन प्रा. डॉ. सुधा एम. खडके (कडू)	160
36	कोविड १९ व शिक्षण प्रा.डॉ.मुश्ताक आर शहा	167
37	कोरोना महामारी का समाज पर प्रभाव डॉ. अनामिका प्रजापति	171
38	नोवेल कोरोना वायरस का भारतीय अर्थव्यवस्था पर प्रभाव डॉ. बालकृष्ण प्रजापति	174
39	कोरोना का सामाजिक एवं आर्थिक प्रभाव डॉ सचिन होले	179

CamScanner से स्कैन किया

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO,238 | June,2020

कोरोना का सामाजिक एवं आर्थिक प्रभाव

डॉ सचिन होले
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख नारायणरावराणा महाविद्यालय बडनेरा

अर्थव्यवस्था की स्थिति कोरोना महामारी होने के पहले से ही बिगड़ी हुई थी। जितनी भी रेटिंगएजेंसिया हैं उन्होंने भारत के विकास दर के वृद्धि अनुमान में लगातार गिरावट दर्ज कराई थी। उन्होंने बताया था कि भारत में महंगाई और बेरोजगारी दर उच्च स्तर पर है।ऐसे में कोरोना महामारी के चलते जिस तरीके से भारत तथा विश्व के अधिकांश देशों में पूर्ण लॉकडाउन नीति अपनाई गई है, उससे ना केवल भारत को बल्कि विश्व के हर देश को इसकी आर्थिक एवं सामाजिक कीमत चुकानी पड़ेगी।पहला सवाल यह उठता है कि क्या इस महामारी से निपटने का कोई और दूसरा रास्ता नहीं था? बहुत हद तक इसका उत्तर ना है, क्योंकि इस महामारी से निपटने के लिए अभी तक कोई वैक्सीनइजात नहीं हो पाई है।बचाव, जागरूकता एवं एकांतवास ही इस समस्या से निपटने में कारगर है, जिसे तमाम देश ने अपना रखा है□अगर इस प्रश्न के उत्तर पर गहनता से विचार किया जाए तो हम पाएंगे कि इस महामारी के चलते पहला नकारात्मक प्रभाव तो आर्थिक ही होगा। जिसका अगर विश्लेषण किया जाए तो शायद उस पर पूरी की पूरी एक किताब लिखी जा सकती है□मगर मेरा उद्देश्य यहां इस महामारी से उत्पन्न उन सामाजिक प्रभावों पर विचार करना है, जो तत्काल अथवा महामारी के उपरांत पूर्ण या आंशिक रूप से देखने को मिल सकते है। अतः मेरा यह लेख विभिन्न सामाजिक आयामों पर ही केन्द्रित रहेगा।महामारी का प्रथम प्रभाव

इस क्रम में इस महामारी का पहला और सबसे गंभीर प्रभाव तो उन परिवारों पर ही पड़ेगा जिनके सदस्य इस बीमारी के चलते मृत हो गए हैं।वे अगर परिवार के मुखिया थे तो ऐसे में परिवार संभालने की ज़िम्मेदारी, बच्चों का वर्तमान एवं भविष्य सब अनिश्चित हो जाएगा। चूंकि इस महामारी से मरने वालों की संख्या हज़ारो में है। अतः इसका व्यापक असर उन देश के समाज पर भी देखने को मिलेगा।

महामारी का द्वितीय प्रभाव

महामारी का दूसरा सामाजिक प्रभाव 'नस्लभेदी प्रभाव' का उत्पन्न होना है। जैसा कि हमें मालूम है इस बीमारी की शुरुआत चीन से हुई है इसलिए चीनी नागरिकों को आगामी कुछ वर्षों तक इस महामारी के चलते जाना-पहचाना जा सकता है।अन्य देशों के लोगों द्वारा उन पर ना केवल नस्लभेदी टिप्पणी की जा सकती है, बल्कि उन्हें उपेक्षा का शिकार भी होना पड़ सकता है। भारत में तो नॉर्थईस्ट के भारतीयों पर पहले से ही चीनी, नेपाली, चिंकी-पिंकी, मोमोज़ जैसी नस्लभेदी टिप्पणियां होती रही हैं। अब इस क्रम में कोरोना का नाम भी जुड़ना तय है, जिसे एक सामाजिक समस्या के रूप में देखा जाना चाहिए।

CamScanner से स्कैन किया

महामारी का तृतीय गंभीर सामाजिक प्रभाव

तीसरा सबसे गंभीर सामाजिक प्रभाव उन समुदायों पर देखने को मिलेगा जो आर्थिक तौर पर बेहद पिछड़े हुए हैं। मसलन, घुमंतू समुदाय के लोग, दिहाड़ी मज़दूर, असंगठित क्षेत्र में काम करने वाले कामगार इत्यादि।

कोरोनासेसकारात्मक बदलाव

. धर्म और नस्ल का भेद – राजनीतिक विश्लेषक मानते हैं कि दुनिया के ग्लोबलविलेज बनने के साथ ही राष्ट्रवाद की भावना ने जोर पकड़ा है. लगभग हर देश के लोग, किसी न किसी समुदाय से खतरा महसूस करते हैं या अपने आप को उनसे श्रेष्ठ समझते हैं. बीते कुछ समय के भारत को देखें तो यहां सांप्रदायिक समीकरणों की वजह से लगातार सामाजिक समीकरणों को बिगड़ते देखा जाता रहा है. अब जब दुनिया भर में कोरोनावायरस का प्रकोप फैल गया है तो इन सब बातों के बारे में सोचने की फुर्सत ज्यादातर लोगों को नहीं है. अभी समाज, देश और दुनिया बंटे हुये तो हैं लेकिन यह बिलकुल अलग तरह और वजह से हुआ है. इस समय अपने परिवार को छोड़कर लोग पड़ोसी से भी बात नहीं कर रहे हैं तो यह मजबूरी की वजह से है. यही बात देशों के एक-दूसरे से कटने के बारे में भी कही जा सकती है। श्रम की पहचान – सवा अरब की जनसंख्या वाले भारत में मानव संसाधन की कोई कमी नहीं है. शायद यही वजह है कि यहां पर न तो इंसान की मेहनत की उचित कीमत लगाई जाती है और न ही उसे पर्याप्त महत्व दिया जाता है. कथित छोटे काम करने वालों को अक्सर ही यहां हेय दृष्टि से देखा जाता है. फिर चाहे वह घर में काम करने वाली बाई हो या कचरा उठाने वाला कर्मचारी या घर तक सामान पहुंचाने वाला डिलीवरीबॉय. लेकिन कोरोनावायरस के हमले के बाद ज्यादातर लोगों को (सबको नहीं) इनका महत्व समझ में आने लगा है. हममें कई लोगों ने पिछले दिनों इस बारे में जरूर सोचा होगा कि वह व्यक्ति होगा जो सुबह-शाम हमारे नल की सप्लाई शुरू करता करता है अगर वह ऐसा करना बंद कर दें तो क्या होगा? या फिर कूड़े वाला अगले 21 दिन कूड़ा ना उठाये तो? कहीं लॉकडाउन खत्म होने से पहले वॉटरप्यूरीफायर खराब हो गया तो? या फिर डिलीवरी करने वाले ऐसा करना बंद कर दें तो? कोरोना संकट के इस वक्त में बड़े फैसले और 'महत्वपूर्ण' काम करने वाले ज्यादातर लोग घरों में बंद हैं और बहुत मूलभूत काम पहले की तरह जमीन पर ही हो रहे हैं. यह अहसास इस वक्त ज्यादातर लोगों को है लेकिन यह कितना स्थायी है यह कुछ समय बाद पता चल पाएगा.

प्रदूषण का कम होना – दिल्ली-मुंबई जैसे मेट्रो शहरों समेत लगभग पूरे देश में इस वक्त लॉकडाउनहै. इसके कारण फैक्ट्रियां, ऑफिस यहां तक कि रेल-बस सुविधाएं भी बंद हैं. इन सबके बंद होने से अर्थव्यवस्था को तो खासा नुकसान हो रहा है लेकिन पर्यावरण की हालत थोड़ी सुधरती लग रही है. अगर दिल्ली-एनसीआर की बात करें तो यहां फर्क साफ महसूस किया जा सकता है और आंकड़े भी कुछ ऐसी ही बात करते हैं. 26 मार्च, 2020 को नोएडा

CamScanner से स्कैन किया

का एयरक्वालिटी इंडेक्स 77 का आंकड़ा दिखा रहा था. जबकि इसी तारीख को 2019 में यह आंकड़ा 156 यानी इसके दुगने से भी ज्यादा था. फिलहाल हर बढ़ते दिन के साथ एक्यूआई कम हो रहा है. साफ है कि लॉकडाउन के चलते हवा की गुणवत्ता बढ़ गई है. यह देखना थोड़ा खुशी देता है कि दिल्ली-एनसीआर जैसे इलाकों में भी आजकल चिड़ियों की चहचहाहट सुनाई देने लगी है.।**परिवार के साथ समय** –हाल ही में फिल्म निर्देशक अनुराग कश्यप ने अपने इंटरव्यू में बताया कि कोई काम न होने के चलते एक दिन उन्होंने अपनी बेटी के साथ बैठकर करीब छह घंटे तक गप्पें मारीं. उनके मुताबिक बीते 15 सालों में ऐसा पहली बार हुआ था. हालांकि कश्यप एक व्यस्त फिल्मकार हैं और उनकी बेटी भी भारत में नहीं रहती है, इसलिए उनके साथ ऐसा होना स्वाभाविक है. लेकिन जीवन की भागदौड़ में कई बार बेहद आम लोग भी अपने परिवार को पर्याप्त समय नहीं दे पाते हैं. यह लॉकडाउन परिवार के साथ वक्त बिताने का भी मौका बन गया है. इसके अलावा, इस वक्त को पुराने दोस्तों और छूट चुके रिश्तेदारों को याद करने और उनसे फोन या मैसेजिंग के जरिये संपर्क करने के लिए भी इस्तेमाल किया जा रहा है. **आर्थिक समीकरण** –यह तय है कि कोरोनावायरस के चलते दुनिया भर की अर्थव्यवस्थाओं की स्थिति डांवाडोल होने वाली है. हो सकता है कि इसके असर को पूरी तरह खत्म होने में अगले कई सालों का वक्त लगे. लेकिन इसकी वजह से अंतरराष्ट्रीय बाजार में तेल की कीमत आधी से भी कम हो गई है. तेल के दाम कम हैं इसलिए भारत सरकार इसकी बाज़ार कीमत बढ़ाए बगैर, इस पर ज्यादा एक्साइजड्यूटी वसूल कर रही है. जानकारों का मानना है कि तेल के दाम अब एक लंबे समय तक नहीं बढ़ने वाले. कोरोना की मुसीबत से छुटकारा पाने के बाद भी. ऐसे में इससे न केवल सरकार को ज्यादा राजस्व मिल सकता है बल्कि देश का चालू खाते का घाटा भी थोड़ा कम हो सकता है और महंगाई भी नियंत्रण में रखी जा सकती है. यह और बात है कि कोरोना के चलते अर्थव्यवस्था को जो नुकसान होगा उसके सामने ये चीजें उतनी मायने नहीं रखती हैं. लेकिन यह कोरोना संकट के भुस में फायदे की एक छोटी सुई तो है ही□

संदर्भ÷

१ सत्याग्रह

२ दैनिक अमरउजाला

३ प्रतिदिन अखबार

४इनटरनेट

CamScanner से स्कैन किया

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X, Issue - II
April - June - 2021
Marathi Part - II / Hindi

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CamScanner से स्कैन किया

CONTENTS OF HINDI

अ.क्र.	लेख और लेखक के नाम	पृष्ठ क्र.
१	ओमप्रकाश वाल्मीकि कृत जूठन: अस्पृश्यता का जीवन्त दस्तावेज **डॉ. अशोक कँवर शेखावत**	१-५
२	कोरोना एवम अर्थव्यवस्था **डॉ. सचिन होले**	६-९
३	स्थलांतरित जनजातियों के आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक स्थिति पर कोविड-१९ प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन **डॉ. मनोहर भी. येरकलवार**	१०-१५
४	Covid-19 का समाज पर सामाजिक आर्थिक प्रभाव **Dr. Shilpa Shah**	१६-२२

CamScanner से स्कैन किया

२. कोरोना एवम अर्थव्यवस्था

डॉ. सचिन होले
सहयोगी प्राध्यापक एवम समाजशास्त्र विभागप्रमुख, नारायणराव राणा महाविद्यालय, बडनेरा.

कोरोना वायरस ने न केवल भारत की बल्कि दुनिया की अर्थव्यवस्था की हालत खराब कर रखी है. विश्व बैंक की ताजा रिपोर्ट के मुताबिक कोरोना वायरस के कारण भारत की इकोनॉमी पर बड़ा असर पड़ने वाला है. कोरोना के भारत की आर्थिक वृद्धि दर में भारी गिरावट आएगी.

वर्ल्ड बैंक के अनुमान के मुताबिक वित्तीय वर्ष 2019-20 में भारतीय अर्थव्यवस्था की वृद्धि दर घटकर मात्र 5% रह जाएगी, तो वहीं 2020-21 में तुलनात्मक आधार पर अर्थव्यवस्था की वृद्धि दर में भारी गिरावट आएगी जो घटकर मात्र 2.8% रह जाएगी. रिपोर्ट में कहा गया है कि यह महामारी ऐसे वक्त में आई है जबकि वित्तीय क्षेत्र पर दबाव के कारण पहले से ही भारतीय इकोनॉमी सुस्ती की मार झेल रही थी. कोरोना वायरस के कारण इसपर और दवाब बढ़ा है.

दरअसल कोरोना वायरस के कारण देशभर में लॉकडाउन है. सभी फैक्ट्री, ऑफिस, मॉल्स, व्यवसाय आदि सब बंद है. घरेलू आपूर्ति और मांग प्रभावित होने के चलते आर्थिक वृद्धि दर प्रभावित हुई है. वहीं जोखिम बढ़ने से घरेलू निवेश में सुधार में भी देरी होने की संभावना दिख रही है. ऐसे में अर्थव्यवस्था मुश्किल दौर में पहुंच सकती है. रिपोर्ट में सरकार को वित्तीय और मौद्रिक नीति के समर्थन की जरूरत पर जोर देने की सलाह दी गई है. चुनौती से निपटने के लिए भारत को इस महामारी को फैलने से रोकने के लिए जल्द से जल्द ज्यादा प्रभावी कदम उठाना होगा. साथ ही स्थानीय स्तर पर अस्थायी रोज़गार सृजन कार्यक्रमों पर भी ध्यान देना होगा. विश्व बैंक ने आगाह किया है कि इस महामारी की वजह से भारत ही नहीं बल्कि समूचा दक्षिण एशिया गरीबी उन्मूलन से मिले फायदे को गॅवा सकता है. इंटरनेशनल लेबर ऑर्गनाइज़ेशन ने कहा था कि कोरोना वायरस सिर्फ़ एक वैश्विक स्वास्थ्य संकट नहीं रहा, बल्कि ये एक बड़ा लेबर मार्केट और आर्थिक संकट भी बन गया है जो लोगों को बड़े पैमाने पर प्रभावित करेगा.

दुनिया भर में बचत और राजस्व के रूप में जमा खरबो डॉलर स्वाहा हो चुका है. वैश्विक जीडीपी में रोज कमी दर्ज की जा रही है. लाखो लोग अपना रोज़गार खो चुके है अंतर्राष्ट्रीय मुद्रा कोष ने बताया है है कि 90 देश उससे मदद मांग रहे है. आईएलओ के अनुसार कोरोना वायरस की वजह से दुनियाभर में ढाई करोड़ नौकरियां ख़तरे में हैं. COVID-19 के कारण चीन से होने वाले आयात के प्रभावित होने से स्थानीय और बाहरी आपूर्ति श्रृंखला के संदर्भ में चिंताएँ बढ़ी हैं.सरकार द्वारा COVID-19 के प्रसार को रोकने के लिये लॉकडाउन और सोशल डिसटेंसिंग (Social Distancing) जैसे प्रयासों से औद्योगिक उत्पादन

CamScanner से स्कैन किया

प्रभावित हुआ है. लॉकडाउन के कारण बेरोज़गारी बढ़ी है, जिससे सार्वजनिक खर्च में भारी कटौती हुई है. लॉकडाउन के कारण कच्चे माल की उपलब्धता, उत्पादन और तैयार उत्पादों के वितरण की श्रृंखला प्रभावित हुई है, जिसे पुनः शुरू करने में कुछ समय लग सकता है. उदाहरण के लिये उत्पादन स्थगित होने के कारण मज़दूरों का पलायन बढ़ा है, ऐसे में कंपनियों के लिये पुनः कुशल मज़दूरों की नियुक्ति कर कर पूरी क्षमता के साथ उत्पादन शुरू करना एक बड़ी चुनौती होगी. जिसका प्रभाव अर्थव्यवस्था की धीमी प्रगति के रूप में देखा जा सकता है. खनन और उत्पादन जैसे अन्य प्राथमिक या द्वितीयक क्षेत्रों में गिरावट का प्रभाव सेवा क्षेत्र कंपनियों पर भी पड़ा है. जो सेक्टर इस बुरे दौर से सबसे ज़्यादा प्रभावित होंगे वहीं पर नौकरियों को भी सबसे ज़्यादा ख़तरा होगा. एविएशन सेक्टर में 50 प्रतिशत वेतन कम करने की ख़बर तो पहले ही आ चुकी है. रेस्टोरेंट्स बंद हैं, लोग घूमने नहीं निकल रहे, नया सामान नहीं ख़रीद रहे लेकिन, कंपनियों को किराया, वेतन और अन्य ख़र्चों का भुगतान तो करना ही है. ये नुक़सान झेल रहीं कंपनियां ज़्यादा समय तक भार सहन नहीं कर पाएंगी और इसका सीधा असर नौकरियों पर पड़ेगा. हालांकि, सरकार ने कंपनियों से नौकरी से ना निकालने की अपील है लेकिन इसका बहुत ज़्यादा असर नहीं होगा. "विश्व बैंक के मुख्य अर्थशास्त्री हैंस टिमर ने कहा कि भारत का परिदृश्य अच्छा नहीं है. है. टिमर ने कहा कि यदि भारत में लॉकडाउन अधिक समय तक जारी रहता है तो यहां आर्थिक परिणाम विश्व बैंक के अनुमान से अधिक बुरे हो सकते हैं. उन्होंने कहा कि इस चुनौती से निपटने के लिए भारत को सबसे पहले इस महामारी को और फैलने से रोकना होगा और साथ ही यह भी सुनिश्चित करना होगा कि सभी को भोजन मिल सके. लॉकडाउन का सबसे ज़्यादा असर अनौपचारिक क्षेत्र पर पड़ेगा और हमारी अर्थव्यवस्था का 50 प्रतिशत जीडीपी अनौपचारिक क्षेत्र से ही आता है. ये क्षेत्र लॉकडाउन के दौरान काम नहीं कर सकता है. वो कच्चा माल नहीं ख़रीद सकते, बनाया हुआ माल बाज़ार में नहीं बेच सकते तो उनकी कमाई बंद ही हो जाएगी.

अंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था आईएमएफ ने एक टास्क फोर्स का गठन किया है. इस टास्क फोर्स का उद्देश्य है कि बिगड़ती हुयी अर्थ व्यवस्था को कैसे पटरी पर लाया जाए. इस टास्क फोर्स में आरबीआई के पूर्व गवर्नर रघुराम राजन भी हैं. रघुनाथ राजन पहले भी आईएमएफ के साथ रह चुके हैं और वे एक काबिल अर्थ विशेषज्ञ है.भारत को भी चाहिए कि आर्थिकी को संभालने के लिए भारत मे भी प्रतिभाशाली अर्थशास्त्रियों की एक कमेटी का गठन किया जाए, जिसमें प्रोफेशनल हों और वे भारतीय चुनौतियों के अनुसार देश की अर्थव्यवस्था को पटरी पर लाने के लिए चरणबद्ध तरीके से नीतिगत समाधान सरकार के सामने रखें. पिछले साल के ही आर्थिकी सूचकांक को देखें तो ऑटोमोबाइल सेक्टर, रियल स्टेट, लघु उद्योग समेत तमाम असंगठित क्षेत्र में सुस्ती छाई हुई थी.

बैंक एनपीए की समस्या से अब तक निपट रहे हैं. हालांकि, सरकार निवेश के ज़रिए, नियमों में राहत और आर्थिक मदद देकर अर्थव्यवस्था को रफ़्तार देने की कोशिश कर रही थी पर बहुत अधिक

CamScanner से स्कैन किया

सफलता सरकार को नहीं मिली है. इस बीच कोरोना वायरस के कारण पैदा हुए हालात ने जैसे अर्थव्यवस्था का चक्का जाम कर दिया है. न तो कहीं उत्पादन है और न मांग, लोग घरों में हैं और कल कारखानों तथा दुकानों पर ताले लगे हुए हैं. यह स्थिति अभी 3 मई तक तो रहेगी ही. कोरोना से लड़ाई अब दोहरी है. ज्यादातर देश सेहत और अर्थव्यवस्था, दोनों का विनाश सीमित करने में जुटे हैं. भारत में संक्रमण रोकने की कवायद जोर पकड़ रही है लेकिन आर्थिक राहत में भारत पिछड़ गया है.

अमेरिका को मंदी से बचाने के लिए डोनाल्ड ट्रंप, अपनी संसद दो ट्रिलियन डॉलर के पैकेज पर मना रहे हैं. अमेरीकियों को एक मुश्त 3,000 डॉलर (करीब 2.25 लाख रुपए) दिए जाने का प्रस्ताव है. केंद्रीय बैंक (फेडरल रिजर्व) ब्याज दरें शून्य करते हुए बाजार में सस्ती पूंजी (4 ट्रिलियन डॉलर तक छोड़ने की तैयारी) का पाइप खोल दिया है.

ब्रिटेन की सरकार टैक्स रियायतों, कारोबारों को सस्ता कर्ज़, तरह-तरह के अनुदान सहित 400 अरब डॉलर का पैकेज लाई है जो देश के जीडीपी के 15 फीसद बराबर हैं. बैंक ऑफ इंग्लैंड ब्याज दरें घटाकर बाजार में पूंजी झोंक रहा है. कोरोना से बुरी तरह तबाह इटली की सरकार ने 28 अरब डॉलर का पैकेज घोषित किया है, जिसमें विमान सेवा एलिटालिया का राष्ट्रीयकरण शामिल है. इमैनुअल मैकरां के फ्रांस का कोरोना राहत पैकेज करीब 50 अरब डॉलर(जीडीपी का 2 फीसद) का है. स्पेन का 220 अरब डॉलर, स्वीडन 30 अरब डॉलर, ऑस्ट्रेलिया 66 अरब डॉलर और न्यूजीलैंड का पैकेज 12 अरब डॉलर (जीडीपी का 4 फीसद) का है. सिंगापुर अपनी 56 लाख की आबादी के लिए 60 अरब डॉलर का पैकेज लाया है. रिकार्ड घाटे, राजस्व में कमी के कारण भारत का राहत पैकेज इसके जीडीपी की तुलना में केवल 0.8 फीसदीहै जबकि अन्य देश अपने जीडीपी का 4 से 11% के बराबर पैकेज लाए हैं. भारत सरकार का करीब1.7 लाख करोड़ रुपये का पैकेज कोरोना प्रभावितों को सांकेतिक मदद पर केंद्रित है. जिसमें सस्ता अनाज प्रमुख है. जिसके लिए पर्याप्त भंडार है. रबी की की खरीद से नया अनाज आ जाएगा, किसान सहायता निधि और अन्य नकद भुगतान स्कीमों की किश्तें जल्दी जारी होंगी, इसके लिए बजट में आवंटन हो चुका है. उज्जवला के तहत मुफ्त एलपीजी सिलेंडर के लिए तेल कंपनियों को सब्सिडी भुगतान रोका जाएगा, भारत में भविष्य निधि पीएफ का संग्रह करीब 11 लाख करोड़ रुपये का है, इससे एडवांस लेने की छूट और छोटी कंपनियों में नियोक्ताओं के अंशदान को तीन माह के टालने के लिए इस निधि का भरपूर इस्तेमाल होगा. सरकार के मुकाबले रिजर्व बैंक ने ज्यादा हिम्मत दिखाई है. सभी बैंकों से सभी कर्जों (हाउसिंग, कार, क्रेडिट कार्ड सहित) पर तीन माह तक किश्तों का भुगतान टालने को कहा है. ब्याज दरों में अभूतपूर्व कमी की है और वित्तीय तंत्र में करीब 3.74 लाख करोड़ कीपूंजी बढ़ाई है ताकि कर्ज़ की कमी न रहे. अन्य देशों की तरह भारत सरकार कोरोना के मारे मजदूरों, छोटे कारोबारियों नौकरियां गंवाने वालों को सरकार कोई नई सीधी मदद नहीं दे सकी है. भविष्यनिधि से मिल रही रियायतों के लाभ केवल 15-16 फीसदी प्रतिष्ठानों को मिलेंगे.

CamScanner से स्कैन किया

"हमारे देश में छोटे-छोटे कारखाने और लघु उद्योगों की बहुत बड़ी संख्या है. उन्हें नगदी की समस्या हो जाएगी क्योंकि उनकी कमाई नहींहोगी. ये लोग बैंक के पास भी नहीं जा पाते हैं इसलिए ऊंचे ब्याज पर क़र्ज ले लेते हैं और फिर क़र्जजाल में फंस जाते हैं."

अनौपचारिक क्षेत्रों में फेरी वाले, विक्रेता, कलाकार, लघु उद्योग और सीमापार व्यापार शामिल हैं. इस वर्ग से सरकार के पास टैक्स नहीं आता, लॉकडाउन और कोरोना वायरस के इस पूरे दौर में सबसे ज्यादा असर एविएशन, पर्यटन, होटल सेक्टर पर पड़ने वाला है. यह स्थिति सरकार के लिए चुनौतीपूर्ण है अचानक ही उसके सामने एक विशाल समस्या आ खड़ी हुई है. 2008 के दौर में कुछ कंपनियों को आर्थिक मदद देकर संभाला गया. लेकिन,आज अगर सरकार ऋण दे तो उसे सभी को देना पड़ेगा. हर सेक्टर में उत्पादन और ख़रीदारी प्रभावित हुई है,कोरोना वायरस का असर पूरे दुनिया पर पड़ा है. चीन और अमरीका जैसे बड़े देश और मज़बूत अर्थव्यवस्थाएं इसके सामने लाचार हो गए हैं. इससे भारत में विदेशी निवेश के ज़रिए अर्थव्यवस्था सुदृढ़ करने की कोशिशों को भी धक्का पहुंचेगा. विदेशी कंपनियों के पास भी पैसा नहीं होगा तो वो निवेश में रूचि नहीं दिखाएंगी, हालांकि, जानकारों का कहना है कि अर्थव्यवस्था पर इन स्थितियों का कितना गहरा असर पड़ेगा ये दो बातों पर निर्भर करेगा. एक तो ये कि आने वाले वक़्त में कोरोना वायरस की समस्या भारत में कितनी गंभीर होती है और दूसरा कि कब तक इस पर काबू पाया जाता है.

संदर्भ सूची

1. दैनिक भास्कर
2. दैनिक पतिदिन
3. इंडिया टुडे
4. इंटरनेट

CamScanner से स्कैन किया

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

ISSN - 2279 - 0489
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

GENIUS

Volume - X, Issue - I
August - January - 2021-22
English Part - II / Hindi

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.631
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CamScanner से स्कैन किया

CONTENTS OF HINDI

अ.क्र.	लेख और लेखक के नाम	पृष्ठ क्र.
१	कोरोना वायरस का शिक्षा जगत् पर प्रभाव **डॉ. अनामिका प्रजापति**	१-४
२	कोरोना काल में आर्थिक संकट से जूझती मध्य-प्रदेश की लोक हस्तशिल्प कलायें **डॉ. अर्चना रानी**	५-१०
३	कोरोना संक्रमण का भारतीय समाज पर प्रभाव **डॉ. बी. के. प्रजापति**	११-१५
४	पीढ़ी अन्तराल : एक विमर्श **प्रो. हेमलता पारस**	१६-१९
५	लोकतंत्रात्मक भारतीय राजनीति में भारतीय जनता पार्टी का वैचारिक एवं सैद्धान्तिक दृष्टिकोण **रविकरण** **डॉ. राजीव रत्न द्विवेदी**	२०-२६
६	कोविड-१९ महामारी का उच्च शिक्षा पर प्रभाव **Dr. Geeta Bhut**	२७-३२
७	कोरोना संकट के कारण पारिवारिक संबंधों में परिवर्तन **डॉ. सचिन होले**	३३-३४
८	कोविड काल और शिक्षा प्रक्रिया में परिवर्तन **डॉ. पल्लवी चोपड़े**	३५-३६
९	साइबर अपराध : एक विमर्ष **डॉ. अंजली मोहन कोड़ोपी**	३७-४१

CamScanner से स्कैन किया ग

७. कोरोना संकट के कारण पारिवारिक संबंधों में परिवर्तन

डॉ. सचिन होले
सह्योगी प्राध्यापक एवं समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, नारायणराव राणा महाविद्यालय बडनेरा.

कोरोना संकट के बीच हमारे समाज ने लंबा लॉकडाउन देखा है। महामारी के इस चुनौती के बीच हम सब घरों में रहने को मजबूर हुए हैं, लेकिन इस मजबूरी ने जहां जीवन जीने के तरीके बदले हैं वहीं पुराने संबंधों के प्रति एक ऊर्जा को दोबारा पैदा किया है।याद कीजिए कोरोना से पहले की जिंदगी और बाद की जिंदगी, कितना अंतर आया है इसमें। पहले भागती-दौड़ती जिंदगी में किसी के पास हालचाल लेने तक की फुर्सत नहीं थी वहीं लॉकडाउन में घरों में रहने के कारण हमारे आपसी संबंधों में एक राग और प्रेम भी पैदा हुआ है। रिश्तों की कद्र हुई है और हम अपनों के प्रति संवेदनशील भी हुए हैं। कई पुरानी बातों को भुलाकर हमने आपसदारी को बढ़ाया है और स्नेह व अपनत्व की डोर मजबूत हुई है। दरअसल, कोरोना के कारण मौत का अंतहीन मंजर और उससे बचने के लिए सरकार द्वारा लगाए गए लॉकडाउन की वजह हमारा परिवेश काफी तेजी से बदला है। हम सभी घरों में बंद सोचने को मजबूर हो गए हैं कि आखिर जीवन के प्रति हमारा स्वस्थ नजरिया कैसा हो। भारतीय संस्कृति मूल रूप से, योगमयी रही है और वैसी ही संस्कृति फिर से देखने को मिल रही है। इस पूर्ण-बंदी के दौरान लोगों के मानसिक स्वास्थ्य पर जो असर पड़ा है, उससे बचने के लिए हम योगा, प्राणायाम, अच्छे खान-पान तथा संयमित जीवन जीने की तरफ मुड़ रहे हैं। मौत का खौफ ही सही, पर समाज में आए इस नए बदलाव को शुभ संकेत के रूप में देखा जा सकता है। प्रकृति और स्वास्थ्य को नज़रअंदाज करके सुखी रह पाना कोरी कल्पना से कम नहीं।

इतने सालों से विलासितापूर्ण जीवन और आधुनिकता में डूबे जाने-अनजाने में प्रकृति से दूर हो गए थे। पश्चिमी सभ्यता का अंधानुकरण, सुविधापूर्ण जीवनशैली जीते-जीते, भारतीय परपंरा, सच्ची खुशी, बच्चों का बचपन और सही मायने में खुशहाल जीवन से दूर होते चले गए। ऐसा नहीं है कि मनोरंजन करना सही नहीं है, लेकिन अपने मनोविनोद के लिए जिस तरह की गतिविधियां हम कर रहे हैं वह व्यक्तिगत व सामाजिक पतन का कारण बन रही हैं। लेकिन एक अच्छी बात है कि हम पुन: दुष्प्रवृत्तियों से अच्छी प्रवृत्तियों की तरफ कदम बढ़ाने लगे हैं। भले ही, मौत का डर ही सही लोगों का जीवन के प्रति नजरिया बदला है।अब तक हम प्रकृति का दोहन कर भौतिकतावादी जीवन को ईंधन दे रहे थे लेकिन उस पर थोड़ा अंकुश लग गया है। यह भविष्य के लिए शुभ संकेत की तरह है। अब हम भारत के योगमयी जीवन, सादा जीवन उच्च विचार वाली परंपरा, दया, प्रेम की तरफ बढ़ रहे हैं। प्राकृतिक संतुलन किस तरह बना रह सकता है उसे अच्छी तरह समझ गए हैं। इस लॉकडाउन ने हमें

CamScanner से स्कैन किया

परिवार और सेहत की अहमियम सिखाई है। भले ही तालाबंदी से आर्थिक और सामाजिक नुकसान हुआ है पर भारतीय संस्कृति की पहचान- योगमयी जीवन की तरफ लौटना हमारे जीवन को आगे आने वाले दिनों में खुशहाल तथा संतुलित बना देगा। राम और कृष्ण की धरती पुनः गौरवान्वित होकर जयघोष करने लगेगी। लॉकडाउन के चलते करीब दो महीने से ज्यादा वक्त से अपने घरों में बंद लोग फोन और इंटरनेट के जरिए ही अपने परिवार और दोस्तों से जुड़ पा रहे हैं. लेकिन खास बात यह है कि वे ऐसा कर खूब रहे हैं. वे लोग जो कभी व्यस्त होने या फिर घरवालों को वरीयता न देने के चलते कभी-कभार ही उनसे संपर्क करते थे, अब घर की खैर-खबर नियमित तौर पर लेते दिखने लगे हैं. इतना ही नहीं, कई लोग तो अपने भूले-बिसरे दोस्तों और रिश्तेदारों को भी खोज-खोजकर उनका हालचाल जानने के बहाने खुद को व्यस्त और खुश रखने की कोशिश करते दिख रहे हैं. यह देखना दिलचस्प है कि एक ऐसे समय में जब लोग आपस में मिल तक नहीं पा रहे हैं, एक-दूसरे को अपेक्षाकृत ज्यादा समय दे रहे हैं. इसके अलावा भी, कुछ ऐसे लोग जिनकी उपस्थिति हमारी रोजमर्रा का हिस्सा थी, जैसे हाउस-हेल्प, सफाईकर्मी, डिलीवरी बॉय या छोटे-मोटे काम करने वाले और कई लोग, उनका भी महत्व इस कठिन समय में समझ आने लगा है. इसलिए उनसे संपर्क रखने, उनकी मदद और सम्मान करने की ज़रूरत भी एक बड़ा तबका महसूस करता दिखने लगा है. कुल मिलाकर, आधुनिकता के चलते एकल परिवारों या अकेले होने को तरजीह देने वाले, हमारे आसपास के कई लोग अब यह बात स्वीकार करते दिखने लगे हैं कि अपने लोगों के करीब रहना, एक सोशल सर्कल का होना और जिंदगी आसान बनाने वाले कई लोगों की उपस्थिति हमारे लिए कितनी ज़रूरी है.

संदर्भ

1. अमर उजाला
2. प्रतिदिन
3. दिव्य भास्कर
4. वेब दुनिया

CamScanner से स्कैन किया गया

Impact Factor-8575 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2022

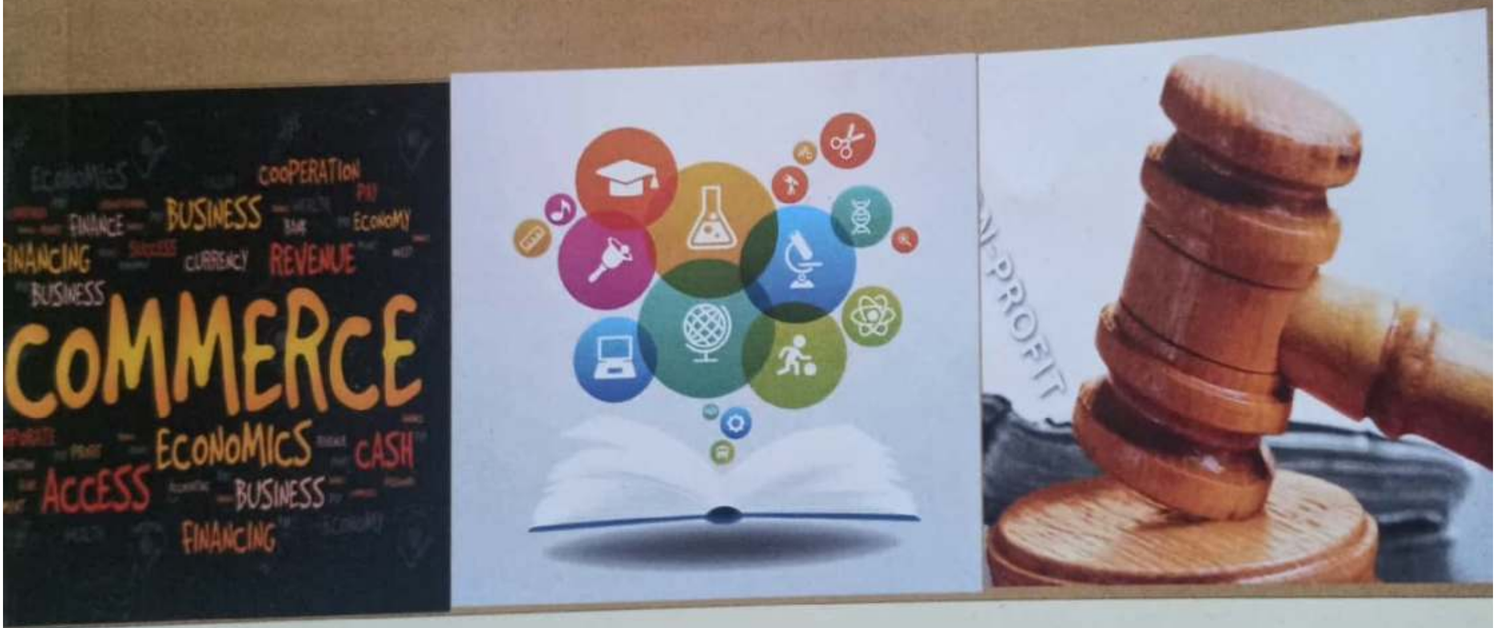

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

CamScanner से स्कैन किया

19	दुरस्थ शिक्षणाची आव्हाने डॉ. श्री. प्रमोद हरीभाऊ पौनिकर	88
20	कथेची जेव्हा पटकथा होते:माध्यमांतर प्रक्रिया प्रा. डॉ. सायली योगेश आचार्य	94
21	जात आधारीत जनगणना प्रा. विजय गावंडे	99
22	सतुंलीत आहार आणि आरोग्य डॉ.अल्का दहीकर	102
23	मूल्याधिष्ठित शिक्षणाचे प्रणेते- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कु. वैशाली वैकुंठराव वानखडे	106
24	वृध्दांना उद्‌भवणाऱ्या शारीरिक, सामाजिक व आर्थिक समस्या डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे	108
25	अचलपूर शहर - अल्लाउद्दीन खिलजी आणि प्रशासकिय घडामोडी डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	115
26	महामारीचा इतिहास प्रा. डॉ. सुरेश कातळे	119
27	विद्येची देवता सरस्वती की सावित्री : एक शोध प्रा. डॉ. जितेंद्र कदम	126
28	मराठी संत परंपरा आणि काव्य डॉ. गणेश चव्हाण	131
29	स्वातंत्र्य सेनानी योगीराज भणसाळीजींचे कार्य व कर्तृत्व मीना संतोषराव फुले	136
30	थोर शास्त्रज्ञ व विज्ञान लेखक डॉ. जयंत नारळीकर डॉ. मीनाक्षी देव (निमकर)	140
31	भारत चीन सीमा विवाद – एक राजनैतिक मंथन प्रा.राजेंद्र घोरपडे	144
32	अनुसूचित जाति बलई का लोकनाट्य : रासमंडल डॉ. सतीश पावडे	148
33	भारतीय पुरूषप्रधान संस्कृती : एक चिंतन प्रा. अनिता पी. गणोरकर	152
34	समुद्रकिनाऱ्याची स्वच्छता प्रा. डॉ. लोकचंद बी. जाधव	155
35	वाढत्या लोकसंख्येचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम प्रा.संध्या आत्माराम इंगळे	159
36	Social media and library marketing and services: Is Facebook Tools used for Academic library problems and prospects. Dr.Prashant S.Thakare	162
37	Changing Statusof Marriage Institute in India Dr. Hiralal K. Bhosale	165
38	Teachers Training After Pandemic Need Of Time.... Dr. Sandip Bhimrao Dongare	169
39	महात्मा फुले यांचे सामाजिक योगदान डॉ सचिन ज होले ,	172
40	Physico-Chemical Characterization of Farmland soil Samples of nearby Villages of Vijayapur Taluka, District Vijayapur, Karnataka India Hullara Vinoda	176

CamScanner से स्कैन किया गया

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 345 (CCCXLV)
ISSN : 2278-9308
March, 2022

महात्मा फुले यांचे सामाजिक योगदान

डॉ सचिन ज होले ,
सहयोगी प्राध्यापक एवं समाजशास्त्र विभाग प्रमुख नारायणराव राणा महाविद्यालय बडनेरा

"विद्येविना मती गेली , मतीविना नीती गेली|
नीतीविना गती गेली, गतीविना शुद्र खचले|
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले|'
विद्येशिवाय किती अनर्थ ओढवले हे लोकांना पटवून दिले.

प्रस्तावना

महात्मा फुले कृतिशील विचारवंत होते. एकदा विचारांची दिशा निश्चित झाल्यावर त्यांनी लगेच आपल्या कार्याला आरंभ केला. महात्मा ज्योतिबा फुले हे महान समाज सुधारक होते. भारतीय समाज जीवन मध्ये जनता मानसिक ,सामाजिक ,सांस्कृतिक तसेच आर्थिक व धार्मिक गुलामगिरीत जखडलेली आहे या गुलामगिरीतून त्यांची मुक्तता केल्याशिवाय समाजाची सुधारणा शक्य नाही हे त्यांनी जाणले होते या पार्श्वभूमीवर समाजाच्या उत्थानासाठी आणि त्यांच्या विकासाच्या उद्देशाने त्यांनी केलेले कार्याचे योगदान खूपच महत्त्वपूर्ण होता. महात्मा फुले सामाजिक समतेचे पुरस्कर्ते होते. त्यांना जातीवर आधारित भेदाभेद मान्य नव्हता तसेच अस्पृश्यांवर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव होती. महात्मा फुले स्त्री पुरुष समतेचे पुरस्कर्ते होते . त्यांनी स्त्री शिक्षणाबरोबर स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्यात पुढाकार घेतला.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१.महात्मा फुले यांचे सामाजिक योगदान जाणून घेणे.

२. महात्मा फुले यांच्या स्त्री शिक्षण विषयक कार्याचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये दुय्यम स्रोतांचा अवलंब करण्यात आला असून यामध्ये या विषयाशी संबंधित प्रकाशित ,अप्रकाशित संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, पुस्तके, वृत्तपत्रे इंटरनेट इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

महात्मा फुले यांचे सामाजिक योगदान

महात्मा ज्योतिराव फुले समाजक्रांतिकारक होते. समाजाची सर्वकष सुधारणा हेच त्यांचे ध्येय होते. त्यांच्या जीवनात वाणीलेखणी आणि करणि यांचा लढाऊ संगम होता. समाजाविषयीची कळकळ होती. तसेच ते निर्भय होते. मनाला जे पटले आणि जे समाजाच्या उन्नतीसाठी आवश्यक आहे ते त्यांनी केलेले आढळले.

१. स्त्रियांना शिक्षण

महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाचा पाया घातला. सावित्रीबाई फुले या पहिल्या शिक्षिका झाल्या. उच्चवर्णीयांनी त्यांना खूप त्रास दिला. तरी त्यांनी हाती घेतलेले कार्य उत्तम प्रकारे पार पाडले. सावित्रीबाई

CamScanner से स्कैन किया

आद्य भारतीय स्त्री शिक्षिका ठरल्या. महात्मा ज्योतिरावांनी शूद्र मुली मुलांना शाळेत घालावे, सुशील करावे सर्व कामी' असा उपदेश केला नाही तर इ. स.१८४८ ला बुधवार पेठेतील (पुणे) भिड्यांच्या वाड्यात भारतातील पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. इ. स.१८५१ मध्ये चिपळूणकरांच्या वाड्यात व रास्ता पेठेत आणखी मुलींची शाळा काढली.हे कार्य करताना सावित्रीबाई व महात्मा फुले यांना खूप त्रास झाला. कुटुंबीयांनी संबंध नकारले,तरीही त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे कार्य निष्ठेने चालविले.

२. जातिभेद व अस्पृश्यता निवारण

महात्मा फुले सामाजिक समतेचे पुरस्कर्ते होते त्यांना जातीवर आधारित भेदाभेद मान्य नव्हता तसेच अस्पृश्यांवर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव होती. या काळात अस्पृश्यांवर अनेक निर्बंध लादलेले होते खानपनची बंदी, मंदिर प्रवेश बंदी, चांगले वस्त्र धारण करणे यावर पण बंधने होती. महात्मा फुलेंनी अस्पृश्यांसाठी आपल्या घरचा पाण्याचा हौद १८६७ मध्ये खुला केला. अस्पृश्यांना शिक्षण देण्यासाठी पुढाकार घेतला त्यांनी जन्मापेक्षा कर्तुत्वाला महत्त्वाचे मानले आणि जातीभेदाचा व अस्पृश्यतेचा निषेध केला.

३. बालविवाहा चा निषेध

त्या काळात बालविवाहाचे प्रचलन होते. मुला मुलींना काही करण्यापूर्वी कुटुंबातील सदस्य त्यांच्या विवाह करीत असत. बालविवाह मुळे त्यांचा व्यक्तिमत्व विकास होऊ शकत नव्हता. शिक्षणाची संधी मिळत नव्हती. अल्पवयात विभिन्न जबाबदाऱ्या येतात. हे जाणून त्यांनी बालविवाहाचा निषेध केला त्यासाठी लोक जागृती केली.

४. स्त्री पुरुष समानतेचा पुरस्कार

महात्मा ज्योतिराव स्त्री पुरुष समतेचे पुरस्कर्ते होते. पुरुष सत्ता समाजात स्त्रियांचे अनेक प्रकारे शोषण केले जाते.त्यांच्यावर अन्याय केला जातो. नीती नियमात ही तफावत असते. हे लक्षात घेऊन त्यांनी स्त्री शिक्षणाबरोबर स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्यात पुढाकार घेतला.

५. शेतकऱ्यांचे प्रश्न

महात्मा फुले यांनी सर्व साहित्यात ज्या विविध समस्यांना वाचा फोडली त्यात शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांचा समावेश करावा लागेल. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या पुस्तकात त्यांच्या प्रश्नांची चर्चा केली आहे.शेतकऱ्यांवर नैसर्गिक संकटे येतात परंतु त्याचबरोबर भट भिक्षुक, सावकार ,जमीनदार आणि नोकरवर्ग त्यांना लुबाडतो. हे सर्व शेतकऱ्याला शिक्षा नसल्यामुळे होतो म्हणून शेतकऱ्यांनी शिक्षण घेतले पाहिजे असे त्यांनी ठामपणे प्रतिपादन केले.

६. विधवांची समस्या

बालविवाह प्रथेतून उद्भवलेली समस्या म्हणून विधवांचा प्रश्न प्रत्ययास येतो. मुली अल्पवयात विधवा होतात विधवा स्त्रियांना अतिशय वाईट वागणूक दिली जात होती. त्या अनाधिकारी होत्या ,त्यांना मंगल कार्यात भाग घेण्यावर बंदी होती. पांढरी वस्त्र धारण करणे, काबाडकष्ट करणे आणि जगणे ,असे त्यांचे जीवन होते. महात्मा ज्योतिराव विधवावर होणाऱ्या अत्याचा विरुद्ध उभे राहिले विधवांच्या समस्या सोडवण्यासाठी त्यांनी जनजागृती केली.

CamScanner से स्कैन किया

७. केशवपना□चा प्रश्न

विधवांचे केशवपन करून त्यांना विद्रुप केले जात होते. केशवपनासाठी कुटुंबातील सभासद बळजबरी करीत होते. ही वाईट प्रथा पुण्यामध्ये वरच्या जातीत होती. त्यांच्यावर धर्म सत्तेने केलेला हा अन्याय होते. महात्मा फुले यांनाही केशवपणास पायबंद घालण्यासाठी पुण्यातील न्हाव्यांची सभा घेऊन संप केला. त्यांना आपल्या बहिणींच्या डोक्यावर वस्तरा चालू नका असे आव्हान केले.

८. बाल हत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना

काही वेळा एखाद्या विधवेची पाऊल वाकडे पडले किंवा कोणी अत्याचार केला तर गर्भधारण होण्याची शक्यता नकारता येत नसेल असे स्त्रियांना गर्भपात किंवा आत्महत्या करावी लागत असे अशाच एका गरोदर विधवेला महात्मा फुले आपल्या घरी घेऊन आले आणि तिला आश्रय दिला पुढे १८६३ मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली अजान ,निष्पाप, बालकांनाही जीवनदान देण्यात येऊ लागले.१८६५ मध्ये काशीबाई नावाची ब्राह्मण विधवा प्रसिद्ध झाली तिच्या मुलाला महात्मा ज्योतिराव आणि सावित्रीबाईंनी दत्तक घेतले. यास यशवंतरावाच्या नावे मृत्युपत्र तयार करून त्याला वारस म्हणून मान्यता दिली.

८. सर्वांना शिक्षण

महात्मा फुले यांनी सर्वांना शिक्षण दिले पाहिजे असे ठामपणे मांडले. कारण त्यांनी शिक्षणाशिवाय असलेल्या लोकांची परिस्थिती किती वाईट असते हे अनुभवले होते .ब्राह्मण जातीतील तसेच जमीनदार ,संस्थानिक आणि सरदार यांच्या मुलांना शिक्षण देण्याची व्यवस्था होती. त्याकाळी इंग्रज शिक्षक ठेवून तते शिकविले जायचे. त्यांची स्वतंत्र व्यवस्था होती ,परंतु सामान्य लोक शिक्षणापासून वंचित होते. हे लक्षात घेऊन महात्मा फुले यांनी झिरपण्याचा सिद्धांत मान्य केला नाही. या सिद्धांतानुसार वरच्या जातींना शिक्षण दिले म्हणजे ते खालच्या जातींकडे झिरपत जाईल भारतीय समाजातील जाती आधारित संरचना माहीत असल्यामुळे महात्मा फुले यांनी झिरपण्याऐवंजी सर्वांसाठी शिक्षणाचे समर्थन केले.

समारोप

महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या कार्याचा प्रवाह अनेकांगी आहे. महाराष्ट्रात सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेनंतर ,सत्यशोधक कार्यकर्ताचा एक वर्ग निर्माण झाला. त्यांनी ठिकठिकाणी मेळावे , संमेलने घेऊन जनजागृती केली. गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा आसूड व इतर ग्रंथातून तत्कालीन समाजाचे वास्तविक परंतु भेदक चित्र त्यांनी रेखाटले. समाज जागृती घडून आणली. प्राथमिक शिक्षण, शेतकरी व कामगारांचे प्रश्न शासन दरबारी मांडून त्या वर्गात चेतन निर्माण केलं. पुरोहितशाहीचे वर्चस्व संपुष्टात आणले.सत्यशोधक पद्धतीने कमी खर्चात विवाह संपन्न होऊ लागले. महात्मा फुले यांनी लोकांना बुद्धी संगत, विज्ञाननिष्ठ, एहिकवादी, समताधिष्ठित, विचार करण्यास शिकविले. त्यांचा सामाजिक योगदान खूप मोठा आहे.

CamScanner से स्कैन किया गया

संदर्भसूची

१.अॅड काडंगे,राम, मार्च २००४, महा-महात्मा ज्योतिराव फुले व्यक्ति व कार्य, चाकण पुणे: राजश्री प्रकाशन

२. क्षीरसागर, व्ही. एस.,२००५, महाराष्ट्रातील समाज सुधारक साहित्यिक, भारती विचारवंत , पुणे: के सागर पब्लिकेशन

३. खडसे, भा.की.,२०१०, समाजशास्त्र, मुंबई, हिमालय बुक्स प्रा. लि.

४. दैनिक देशोन्नती

५. इंटरनेट

CamScanner से स्कैन किया